

**BIBLIOTECA
CULTURII
AROMÂNE**

www.proiectavdhela.ro

Irina Nicolau

HAIDE, BRE!

Sumar

7 / Ai auzit cum spune grecul?

8 / Grecoaicele din neamul meu nu se fardau deloc

8 / Întâmplarea petrecută în iarna lui 1831

9 / Am cunoscut direct pe câțiva dintre descendenții lui Alexis Barda

12 / Visam într-o noapte că dorm și visez

13 / Ca să fii celnic trebuia să ai o fâlcare

14 / Am păcălit-o și în seara asta

14 / În anul 1880

15 / La noi era rușine:

16 / Pentru că nu am văzut-o, nu pot să jur că a existat

17 / Tot vorbind despre cinste, gregaritate, dărnicie

17 / Dacă mă întrebi ce mă frapează la îmbrăcămintea etniilor din Balcani

18 / În fiecare comună era o piață

18 / În saloanele cu parchete de nuc

19 / Ca o cortină minuită prost, pînza roșie i-a acoperit fața

20 / Mai știu o poveste despre o nuntă nefericită

21 / Ploua cu găleata, Roșca își mărita fata

22 / Ali Pașa stricase rostul neamului Dumata

22 / S-a dus și Nașu al Pariza

22 / Cine-i hagi nu a trăit degeaba

- 23 / Păstrate cu grijă, talismanele s-au pierdut unul câte unul
- 23 / Ne certam tot timpul și motivul supărărilor noastre era defazarea
- 25 / Caș la oraș
- 25 / Satul tatălui meu se află la o aruncătură de băț de orașelul Veria
- 26 / În fotografia făcută la botezul meu figurează 58 de bărbați și de femei
- 28 / În anul 1809, în Țara Românească
- 29 / Din cartea lui Hâciu am aflat cum puteai să intri în afaceri
- 30 / Am avut o sumedenie de argintari grozavi
- 30 / Peste tot în Epir, Macedonia și Albania
- 32 / Cu berbecul cel mare și negru, povestea a fost așa
- 32 / Redau conținutul discuției pe care Burileanu a purtat-o cu Tode Mitru
- 33 / Ard de multe secole bibliotecile în Balcani
- 34 / Ce înseamnă o Iradia?
- 35 / Altă poveste
- 36 / Vrei să știi dacă există o literatură în aromână?
- 36 / Cunoști peticul acela de hîrtie?
- 38 / Este uimitor câte etnii și-au găsit rost și adăpost în Peninsula Balcanică
- 38 / Aminciu
- 39 / Arbănași
- 40 / Avdela
- 41 / Bitolia

42 / Călaru
43 / Castoria
43 / Corița
43 / Crușova
44 / Frașari
45 / Furca
45 / Gopes
45 / Gramoste
47 / Ianina
48 / Livădzi
48 / Muloviște
48 / Moscopole
51 / Nevesca
51 / Ohrida
52 / Perivoli
52 / Perlepe
52 / Samarina
52 / Săracu
53 / Sarajevo
53 / Skopje
54 / Veles

54 / Veneția

54 / Veria

55 / Zagore

55 / Epilog

Ai auzit cum spune grecul? Zice că *opios viazete scondafti*, adică: *cine se grăbește pățește nu știu ce*. Și, pentru că nu am aflat niciodată sensul cuvântului *scondafti*, am putut să-mi închipui că omului grăbit i se poate întâmpla orice. Numai așa am descoperit prețul lucrurilor spuse fără grabă, valoarea formulilor ocolite care fac din drumul spre țintă o plimbare.

Să stai aici, am nevoie să te simt lângă mine. Reîncep după cincisprezece ani cartea mea despre aromâni. Îmi vine greu pentru că am uitat o mulțime de lucruri, iar din obsesiile de altădată au rămas fărîmituri. Nu mai văd aromâni peste tot și îmi vine mai greu să răstorn cu susul în jos adevăruri stabilite într-un secol și jumătate de studii. Atunci era altfel, parcă eram nebună. Aveam viziuni.

Din cînd în cînd, nu știam cînd dinainte, simțeam cum se scurge prin mine un mileniu de istorie. Mai precis, simțeam cum cade ca printr-o pungă ruptă un măr. Zeci de milioane de oameni, cu oile, cu aurul, cu vorbele și cu gîndurile lor se înfățișau privirilor mele, aromânii tuturor timpurilor deveneau prezenți și inteligibili, iar mie îmi revenea rolul să le pun întrebări. Experiența era devastatoare. Mă simțeam răspunzătoare de orice omisiune. Încercam să formulez toate întrebările dintr-o dată. Mai repede, acum... Nu puteam. În ultima clipă mă decideam să pun o singură întrebare unui singur ins. Dar pînă s-o aleg pe cea mai bună, și pînă să hotărâsc cine va fi interlocutorul, imaginea se stingea dureros. Mă apucam imediat să scriu. Visam să scriu o carte cu buzunare și mustăți... Trăiam o experiență specială, aveam sufletul tulburat.

Întorcîndu-mă în trecut, însă, descopăr că rădăcina tulburării mele este veche. Aveam patru ani cînd mă duceam cu tata la cafeneaua lui Bardaca din spatele Băncii Naționale. Acolo treceam amîndoi printre mese, tata mă ținea de mîna și spunea tuturor: *Uite, e fata mea, Miss Aromânia*. Cei de față erau numai aromâni și știau că tata se însurase cu o grecoaică. Ca să-mi testeze sentimentele, îmi puneau inevitabil întrebarea: *te hi tini?* Adică: *ce ești tu?* Și eu le răspundeam în grecește că sînt grecoaică. Ce oroare! Toți înnebuneau și tata zicea că e foarte bine.

Mult mai tîrziu, pe la vîrsta majoratului, am sesizat cît de singur se simțea tata într-o casă cu trei grecoaice și am decis să trec de partea lui. Mă pomeneam repetînd în gînd: sînt aromîncă, sînt aromîncă, de dragul lui tata sînt aromîncă. Puseul de solidaritate a trecut așa cum a venit. Dar iată că într-o iarnă, la opt dimineața, Sfîntul Nicolae ne-a umplut ghetele cu lacrimi și bomboane de colivă. Tata a murit. În urma lui, Pavel Șafarica a lăsat o lume. Nu prea știam ce o să fac cu ea. Cu moștenirile așa stau lucrurile: le accepți sau nu. Dacă le accepți, răspunzi de ce se întâmplă cu ele, dacă nu le accepți, ai trădat. M-a scos din încurcătură o temă de cercetare, datorită ei am descoperit că lumea tatălui meu este și a mea.

De cîte ori mă apuc să scriu despre aromâni, simt cum vine tata să ierneze în sufletul meu. Haide tată, stai jos! Am adus ligheanul să-ți spal picioarele. Aici ai carne și acolo apă rece. Iar e bine... Am început să-ți scriu și cartea. Și oare n-ai putea să rămii, pentru toată viața și pentru toată moartea?

Cititorule, mi se pare cinstit să-ți spun ce te așteaptă. Pregătește-te să te confrunți cu o lume de frînturi. Încearcă să-ți închipui că am fost cîndva scafandru și că am descoperit Atlantida într-un fund de mare de unde m-am întors uitînd ce am văzut. Tot ce pot să-ți arăt este noroiul de sub unghii. Am rîcit pe Atlantida. Atît! Sau închipuie-ți că sînt Semiramida și ești oaspetele meu pentru cîteva ceasuri. Tu te aștepți să-ți arăt grădinile suspendate și eu îmi pun în față o oală cu ghiveci. Mîncîncă! Acum la noi cresc legume în loc de flori. În fiecare îmbucătură vei descoperi o grădină. Mai ia ghiveci, dacă mă iubești, e bun...

Grecoaicele din neamul meu nu se fardau deloc, făceau din spălăceală o virtute. O singură mătușă știa să-ți folosească rujul, ea se farda oriunde și oricând. Absența oglinzii nu constituia o piedică pentru Pepo. Ținând în mîna dreaptă rujul, își privea chipul în palma stîngă și trasa cu precizia visului două paranteze orizontale de culoarea ciclamei. Eram copil și trăgeam cu ochiul în „oglină” din palma goală, dar nu vedeam decît linia scurtă a vieții ei. Toată povestea era din cale-afară de tulburătoare. *Mergi mai departe*, îi strigam, *să încercăm și fără palmă, hai!* Ca s-o conving, îi apucam mîna stîngă și i-o strîngeam la piept. *Nu pot*, se împotriva mătușa mea. *Ba da!* Atunci rujul depășea hotarul vechi al buzelor și desena cu pastă grasă o gură caraghioasă de paiată.

Multă vreme am crezut că oglinda dreptunghiulară, pe care o scotea rar din poșetă, îi întipărise o parte din puterea ei de oglindire. Apoi mi-a năzărit că palma era locul unde ea își sprijinea ochii și că, de fapt, privind nicăieri, ea trasa un contur mental pe care memoria îl furase cîndva din oglindă.

S-ar putea să nu înțelegi ce caută Pepo într-o carte despre aromâni. Am să-ți explic: a țîșnit pur și simplu din mine. Cînd trăia, îi plăcea să fie văzută. Mi-am zis, tot n-are copii s-o pomenească, las-o. Mi-ar fi fost ușor să-i găsesc în carte un loc legitim, să nu poată zice nimeni: ce caută grecoaica asta aici? La urma urmei, era căsătorită cu un aromân. Înalt ca un albanez, lui Nacu, bărbat-su, îi plăcea să cînte fărșerotește. La sărbători, cînd se strîngea toată familia, ne spunea, mie și lui Gheorghe: Voi să cîntați numai așa: iiiiii...și pe isonul nostru începea să cînte:

*„Hai, moi, ș-d-iu știa a grețli
S-bea, moi, ap-arați?”*

Adică, de unde știau grecii să bea apă rece? În versurile care urmau grecii nu știau să bea vin, nici să mănînce pîine și carne, pe toate le învățaseră de la noi, de la aromâni. Mama se supăra cu măsură, invocînd comerțul de vin al grecilor în Antichitate și Pepo plîngea zgomotos.

Ți-am promis să te duc pe un drum unde vei vedea aromâni, dar nici o clipă să nu uiți că am ieșit la plimbare. În mod deliberat nu i-am atribuit un rol lui Pepo. Prezența ei vreau să nu aibă nici o noimă. Înțelegi? O nouă nebunie mă face să cred că șansele mele de-a scrie despre aromâni sînt aceleași, de oriunde aș începe și oricum aș sfîrși.

Întîmplarea petrecută în iarna lui 1831 merită să fie consemnată, nu atît ca fapt în sine, ci pentru pilda care poate să fie purtarea unui bărbat adevărat.

Ca un bimbașa trăia Alexis Barda. Cuvîntul lui făcea cît clopotul berbecului la oi. În toamna aceea hotărîse: iernăm în Casandra! Și nimeni nu a îndrăznit să-i taie vorba. La drum supunerea trebuie să fie oarbă și mută, democrația-i pentru sedentari.

De două ori pe an berzele și aromânii stîrneau în Casandra strigăte de bucurie și speranță. Casele albe ale grecilor absorbeau mirosul de oaie și lădițele lor de lemn uscat înghițeau pe nemestecate bănuții de argint ai chiriașilor. *Calimera, calispera* și comunicarea nu se limita la atît. Cînd oamenii se amestecă, li se amestecă și sufletele.

Zilele treceau. Femeile, copiii și bătrînii locuiau în sat. Bărbații erau la oi sau plecați departe, la treabă. Într-o noapte, lemnele și vasele proptite în dreptul ușilor au zburat ca fulgii în toate

părțile. Hoții lui Caramiciu au năvălit peste casele închiriate de aromâni. Dintr-o mișcare au adunat aurul și argintul și au luat zălog șase femei măritate, lăsând vorbă că pretind pentru ele o despăgubire de 80 000 de groși.

Este neînsemnat cum a primit vestea bătrînul Barda. Și-a luat cîțiva oameni și a plecat după tilhari. Mi-l închipui la peștera lui Caramiciu coborînd de pe cal și rînjind ca un samurai. *Maimuța hoată, a răcnit cu voce de împărat, nu făcea să-mi iei ce mi-ai luat și să-mi spargi șase case. Ți-am dat oi cînd le-a fost foame la ai tăi, ți-am dat bani pentru haine și arme și tu, șarpe puturos, mă furii? Rușine pentru tac-tu care te-a făcut!*

Cu un gest nepregătit de alt semn, celnicul Barda i-a dat două palme și încă două. Pe urmă, i-a deșertat la picioare o pungă de lire. *Dacă vroiai bani, de ce nu mi-ai cerut?*

Considerînd treaba încheiată, a privit spre cele șase femei care stăteau mai la o parte cu ochii în pămînt. *Hai!* Desagii cu aur și argint împreună cu femeile au luat înapoi drumul spre Casandra. Mai tîrziu, Alexis Barda a murit otrăvit de unul care nu a avut curajul să-l ucidă din față. Era vremea cînd ai noștri începuseră să renunțe la viața pe cal.

Am cunoscut direct pe cîțiva dintre descendenții lui Alexis Barda, într-o vreme cînd purtau deja numele de Badralexi. La prima vedere puteai să te înșeli și să-i consideri niște domni. Cu mintea de acuma îmi dau seama că nu erau. Sub hainele bine croite trupurile lor erau prea vii, vocile le erau prea puternice. Gîndindu-mă la ei, am înțeles că domnia este recompensa celui care se întoarce după un drum lung, un drum care rafinează sufletul și subțiază trupul. Dar cînd spun că nu erau domni înțeleg că erau altceva la fel de bun.

Nașul nostru, de pildă, arbora superbia calului pur sînge. Mulți îl considerau înfumurat. De fapt, la toți badralexații am observat o anumită rezervă naturală, mișcări lente, ceva din relaxarea animalelor mari față de care agitația viețuitoarelor mici devine cu atît mai ridicolă. Cînd a cunoscut-o pe mama la nuntă, la Galați, nașul Paul i-a zis: *să nu te superi pe noi, Angela, sîntem prima generație încălțată...* și a adăugat amuzat: *în fond, voi sînteți a doua.*

Dacă să fii încălțată înseamnă să-ți fi purtat papucii prin școli, nașul Paul avea dreptate. Cine numără însă și încălțările de celnici descoperă că badralexații fuseseră încălțați demult. Ca să-și mărite fetele, pe Sirma și pe Tasa, Alexis Barda și-a căutat gineri pînă în Avdela și Băiasa și ar fi ajuns pînă la Ecuator dacă n-ar fi găsit mai aproape oameni pe măsura lui.

De aceea îmi vine greu să înțeleg gestul lui Caramiciu, hoțul, cel care a dat lovitura din Casandra. Încerc să mi-l închipui: scund, repezit, nesăbuit chiar, cu trăsăturile feței puțin asimetrice, cu sprîncenele îmbinate și privire șireată... Cum a fost cu puțință să primească palmele lui Barda chiar la el „acasă,” în peștera lor de tilhari. Poate că hotărîrea și calmul celnicului, descătușarea de-o clipă și revenirea în rolul de stăpîn au fost arme pe care el nu știa să le mînuiască. Și atunci devine cu atît mai puțin de înțeles, în ce fel s-a gîndit de a putut să se atingă de fîlcarea lui Barda? Barda, de la care primise mîncare și bani? Îmi vine să cred în clipa asta că hoțul a făcut o prostie. Pur și simplu a greșit.

Situația este cu atît mai neclară cu cît în listele de căpitani aromâni întocmite de Ioan Caragiani numele de Caramiciu figurează de două ori. Cine poate ști dacă personajul nostru nu era fiul unuia dintre ei?! Poate că hoția din poveste a fost unică în viața lui, poate că era îndrăgostit de una dintre femeile furate, sau unul dintre oamenii lui Barda îl jignise pe tatăl lui? Greu de

reconstituit. Oricum, eu mă declar de partea lui Barda, care la începutul secolului trecut, de fapt după 1831, a pus parul și a întemeiat Călivele lui Badralexi, un cătun în apropierea satului unde tata s-a născut.

Revin la Caramiciu și spun că un găinar năfing nu poate să umbrească imaginea luptătorului aromân din munți. La un moment dat, termenii de *armatol*, *cleft*, *palicar*, *comitagi* erau sinonimi și îi numeau pe bărbații războinici și răzvrățiți. Cum ajungeau ei în munte e poveste cu cîntec. Pouqueville pretinde că se adunau grație unor foarte vechi structuri militare care purtau numele de căpităname. Turcii, care aveau tot interesul să mențină ordinea în regiune, nu le-au desființat. Căpitănatul era ereditar. Precizează Caragiani că putea fi dat prin zestre. La un moment dat au existat și 180 de căpităname. Sultanul le recunoștea și turcii se adresau căpitanilor cu titlul de bei și pașă. Când turcii au început să-i înlocuiască pe căpitanii aromâni cu greci și albanezi, ofensați de moarte, o parte dintre ai noștri s-au retras în munți. Celnicii îi susțineau cu bani și mîncare. Le dădeau puțin ca să nu-și ia ei mai mult. Calendarul cleftilor și calendarul aromânilor crescători de oi număra două sezoane: vărâtecul, între Sfîntul Gheorghe și Sfîntul Dumitru, și iernaticul, de la Sfîntul Dumitru înapoi. Iarna la șes, vara la munte.

Datorez lui Fauriel o descriere amănunțită a acestor personaje controversate. Căpitanii și cleftii se amestecă în scrierile lui. Fauriel pretinde că un ins își putea schimba statutul de căpitan în cleft și invers, de la un an la altul, căci, notează el, cei trecuți în rezistență rămîneau să graviteze în jurul armatolicului din care proveneau. Dornici să apere teritoriul de hoții mai păgubitori, turcii încercau să-i recîștigi de partea lor oferindu-le paza *der-venelor* (trecătorilor). Funcția era bine plătită. Așa s-a creat distincția dintre armatoli sălbatici și armatoli îmblînziți. Cei sălbatici se deosebeau de ceilalți printr-un brîu roșu de lînă cu care își imobilizau prizonierii. În rest, Fauriel arată că și unii și ceilalți aveau pușcă, sabie, cuțit și armură redusă la o cuirasă care le acoperea toracele și capace de argint prinse cu curele de genunchi. Francezul deplîngea lipsa oricărei tactici militare, pretindea că luptătorii cei mai vestiți trăgeau cu pistoalele și puștile alandala din picioare, din genunchi și întinși pe pămînt; că se ascundeau copilărește după pomi și grămezi de cadavre, că mizau mult pe surpriză, ieșind din blocadă prin luptă corp la corp. Tot el însă observă cu admirație că Nico Ceara executa sărituri peste șapte cai, că unii erau capabili să sară peste trei șarete încărcate cu spini și că alții întreceau în fugă caii. Și mai spune că toți suportau cu ușurință foamea, setea, durerea și nesomnul, că preferau să moară decît să fie prinși și nu cunoșteau rușine mai mare decît aceea de-a le fi capturat căpitanul.

Pentru cine nu știe, cartea lui Fauriel este o antologie de cîntece. Albanezii numeau aceste cîntece *bucovale*, Bucovală fiind un armatol aromân care, după multe lupte în Balcani, a trecut în serviciul militar al rușilor și a murit, nu se știe cum și de ce, la Ierusalim.

De la căpitanul Spiru, bunicul meu grec dinspre mamă, am moștenit următoarea istorie. Zice că s-au strîns armatolii aromâni, cei care se remarcaseră în lupte la Misolonghi, ca să decidă care dintre ei va pleca în Anglia; Lord Byron îi laudase, îi credea greci și Regele sau Regina, ce o fi fost pe vremea aceea, îi poftise la Londra. Spune unul una, spune altul alta, pînă cînd șeful lor, plictisit zice: Da' mai terminați cu prostiile, domnule, Anglia vă lipsește!?! Mai bine uitați-vă la voi... Și le-a pironit cu priviri critice unghiile netăiate, obrajii scofilciți, hainele scumpe și nespălate, opincile pline de noroi. Uitați-vă la voi, a repetat și rămîneți fiecare la locul vostru. Despre noi este mai bine să se-audă, n-avem nimic de arătat.

De aceea cred că acte nevrednice cum a fost cel comis de Caramiciu nu pot să întunece imaginea acelor palicari mustăcioși, îmbrăcați în haine strălucind de aur și argint, care stau nemișcați în portretele Muzeului de Istorie din Atena. Or fi fost ei și hoți, dar au intrat în istorie prin ușa din față, purtând după ei o bucată zdrențuită de pământ din care s-a făcut noua Heladă. Dar nu pentru Regatul helen luptaseră aromâni mei. Bătrâni și dezamăgiți, aveau să explice mai târziu prin cafele: *Noi am vrut să aducem rumeicul, adică un stat multinațional după modelul Bizanțului. Asta am vrut și ne-am nenorocit neamul!*

Dacă îi cauți, îi găsești peste tot! Am întâlnit armatoli aromâni, când și unde nu mă așteptam. Ca urmare, a trebuit să renunț la imaginea patriarhală a războinicului care miroase a oaie. Frecvent, aripi de vulturi i-au dus pînă departe. Iată un exemplu: șambelanul împărătesei Ecaterina a II-a a Rusiei era un aromân din Seatiștea pe nume George Papazoglu. Îți dai seama ce rol important avea de vreme ce a convins-o pe Împărăteasă să-l trimită pe amiralul Orlov în Grecia cu ordin să ridice populația împotriva turcilor. Totul se petrecea în 1765, adică 56 de ani înainte de Eterie. Or, dacă Papazoglu a anticipat Eteria cu o jumătate de secol, iar Rigas – aromânul din Velestin – i-a formulat manifestul, în fine, dacă armele și brațele armatolilor aromâni au luptat pentru eliberarea Eladei și au învins, îți dai seama cât de mare ar fi trebuit să fie bucata din pepenele istoriei care ni se cuvenea? Ei bine, află că n-am căpătat nimic. Nici sîmburii!

William Martin Leacke a avut prilejul, cât de mult aș fi voit să trăiesc eu clipa aceea, să asiste, fiind el însuși oaspetele unui vizir, la primirea unor celnici aromâni veniți să aducă tributul, mai precis plata capitației pentru oi, ca în vremurile lui Solomon, dreptul să facă chereștea, să pescuiască și așa mai departe. În plus, o nimica toată pentru caseta Sultanei Validé, femeia din harem care avea cinstea să fie mama sultanului.

Banii trebuiau să ajungă la timp, celnicii coborau din munte special. Iată, acum ce cred că a văzut englezul, pentru că despre asta este vorba. La curtea vizirului, în încăperile parfumate și căptușite cu covoare, vizitatorii se perindau în vârful picioarelor făcînd temenele, sărutînd poala hainelor sau inelul cuiva, strecurînd o vorbă, aruncînd o privire. Au venit aromâni, a anunțat cel care avea rolul să-i anunțe pe nou-veniți. Cu gîndul la acei bărbați brutali, cu priviri fioroase și mirosind a cal și oaie, vizirul a zis: *Să nu intre toți, să vină doar șeful, ajunge! Să intre numai șeful!* a comunicat turcul dar, după cîteva clipe, s-a întors și a spus: *Eu le-am zis ce mi-ați zis și ei au răspuns – notează englezul – „We are all equal.”*

Cum s-ar zice, ciudată lume mai eram și noi! Șeful decidea pentru toți, cel bătrîn conducea pe cel tînăr și, dintr-odată, *we are all equal*, ce pot să înțeleg? Ar mai fi de spus că în dialectul aromân lipsesc pronumele de politețe și faptul că pe la 1920 un bătrîn cioban oarecare își permitea să vorbească foarte liber învățătorului Gheorghe Celea care în Gramaticova și împrejurimi era considerat un fel de rege. Inteligența, instruirea, devotamentul față de comunitate făcuseră din Celea „un rege,” bătrînețea ciobanului îl consacra însă ca împărat.

Comitagiii apar mai târziu în istorie jucînd rolul de îngeri căzuți. Cu toate acestea, cariera lor inspiră uneori respect, dovadă că Sultanul nu știe care îl grațiază pe banditul Caiu, care tilhărise douăzeci de ani în muntele Tomor, pentru meritul de a nu fi fost prins niciodată.

În anul 1879, șeful de bandă Vasile Jurcu împreună cu 25 de fărșeroți au schingiuit șase persoane și au furat de la ele 100 de lire. A doua zi, lîngă satul Comati, au ieșit doi bandiți care au cerut cîte 50 de bani pentru fiecare cap de vită. Ciobanii s-au supărat pe ei și i-au omorît.

Alt fapt divers. În ziua de 4 februarie a anului 1905, vreo două sute de indivizi au incendiat tîrlele lui Hagigogu aflate pe lîngă Caterina. Ofițerul care-i conducea pe cei două sute de tîlhari purta un nume cu miros de floare, Amalia.

Dar exista și un fel de cod al onoarei pe care îl respectau bandiții. Ei nu omorau oameni decît atunci cînd nu aveau încotro. În mod obișnuit trăgeau în picioarele cailor. Trîntit de pe cal, omul înceta să mai fie periculos.

Un alt exemplu din care aflăm cum se murea în Balcani este consemnat de Burileanu. Omul care urmează să moară era aromân și a fost atacat de patru albanezi musulmani. Pe unul l-a doborît, dar apoi a căzut el însuși rînit de glonțul altuia. Cînd tîlharii s-au apropiat de el crezîndu-l mort, omul nostru a profitat și și-a descărcat pistolul în pieptul unuia dintre cei trei. Ceilalți s-au înfuriat și au băgat în el două gloanțe, cîte unul fiecare, și din nou s-au apropiat, dar el, care nu era mort, și-a apucat pistolul cu mîinile amîndouă și l-a trîznit pe unul în cap. L-a omorît. Evident, tîlharul supraviețuitor l-a împușcat de tot și tot el o fi povestit istoria.

Fauriel și alții pretind că pistoalele în Balcani nimereau rareori ținta. Tot ei spun însă că în exercițiile de tragere o probă era să nimeresti un ban aruncat în sus. Concluzia nu poate fi decît că unii trăgeau bine și alții prost. De pildă, unul care trăgea bine a fost Mitru Vlahu, a cărui fotografie am văzut-o în cartea lui Burileanu. Mărunțel, cu plete și barbă neagră, un Robinson cu hamaili – adică iconițe de argint legate cu lanțuri pe piept –, trăgea al dracului de bine. Fiind înconjurat într-o casă din Kastoria, după ce a nimerit drept în frunte pe un turc care se apropiase, văzînd comandantul un alt turc, că pune la gură trompeta ca să comande un nou atac, l-a ochit așa de bine că glonțul a trecut prin trompetă și de acolo drept în gură. Chiar așa!

La Sipisca era, cică, un cuib de bandiți care ocupau o mahala întreagă. De Sfîntul Gheorghe se strîngeau toți ca la Olimpiadă și puneau la frigare un berbec de viu.

Alice, fina noastră, e din neamul lui Coconeș. Habar n-are ce strămoș fioros a lăsat în urmă. Grecoman, adică adversar al mișcării de apropiere de România, era un brigand cu mustața neagrăca o frigare. Protecția lui valora cît cea a Sultanului. Preiau dialogul din cartea lui Burileanu: „*Vezi pușca asta? Aici nimeni n-are voie s-o poarte, e pușcă de soldat. Eu am luat-o, știu numai eu cum și, dacă vreau, mă plimb prin mijlocul Pogradețului cu ea fără să dau socoteală. Tot neamul Coconeșesc este așa. Nu plătim nici bir. Nimeni n-ar îndrăzni să ne pună bir. Dacă m-ar vătămă pe mine, îi trage fratele meu un glonte și, dacă îl vătămă și pe el, vine alt frate. Sintem mulți și toți făcuți pe pușcă.*” Stilul cărții este modest, ceea ce mă face să cred că autorul a reprodus cu fidelitate ce i-a spus brigandul. L-a ascultat și apoi i-a explicat ce mare ticăloșie este cea de-a fi grecoman că, uite, există neamul tău românesc pe care trebuie să-l aperi. Coconeș a reflectat cu voce tare – iar citez: „*Vezi cum mi-ai umplut capul?! Ce să-ți răspund? Eu de unde să știu? Eu ce pot să cred? Păi, dacă voi sînteți frați cu noi și România este mama noastră, unde ați fost pînă acum, de ce ne-ați lăsat pe mîinile turcilor și ale grecilor? Noi, aromânii, sintem viteji, dar sintem orfani, n-avem tată. Dacă știm că trăiește tatăl nostru, atunci să vezi!*” La despărțire Coconeș l-a pupat pe gură ca pe un frate și „domnișoara” Burileanu, că altfel nu pot să-i spun, și-a spălat buzele la primul izvor și le-a șters apăsător cu batista, să se ducă urmele pe care le-a lăsat, pe gura lui, gura unui ucigaș.

Visam într-o noapte că dorm și visez. În vis se făcea că mă aflu pe o pajiște verde. Alături de mine, întins, era trupul meu pe care ceva mă împiedica să-l privesc. Și trupul mi-a vorbit și mi-a

spus: *hai să dormim și să visăm împreună același vis! Dar nu se poate, i-am răspuns eu cu regret, uite, acolo unde voi visa un deal – și deasupra noastră s-a desenat pe cer dealul – tu vei visa o vale. Așa va fi mereu. Aromânii mei și aromânii tăi, cei despre care eu vorbesc și cei pe care tu îți-i închipui s-ar putea să nu semene. Ți-am povestit visul ca să te previn.*

Ca să fii celnic trebuia să ai o fâlcare: oameni, oi, capre, cai, măgari. Dacă oamenii se adunau prea mulți, începeau să-și dea cu stîngu-n dreptul. Atunci o parte dintre ei „o roiau”. În secolul al XI-lea, Kekaumenos consemnează cuvîntul *celnic* și îl traduce prin *stratygos*, adică bărbatul care conduce soldații în luptă. Etimologia cuvîntului este slavă, *celo* înseamnă *frunte*, celnicul fiind mai mult decît un simplu fruntaș. Echivala și cu *scuteris* (*ecuyer*), titlul desemnînd o autoritate militară. La grămosteni celnicul se numea *chibăia*. Pînă la sfîrșitul secolului al XIX-lea, au existat adevărați celnici. Rolul pretindea să fii pentru ai tăi conducător, judecător, vindecător, preot, translator... Cînd cineva vroia să știe cît de important era un celnic întreba: *are fâlcare mare?* Cum ai întreba astăzi un om: are mulți subordonați?

Memoria familiei Celea păstrează următoarea istorioară. Lala Yioryi, Papu, cum i se spunea, a fost abordat de niște inși care făceau propagandă pro-germană, că Hitler e așa, că e așa și pe dincolo. Și Papu, ca să-i aducă la o altă măsură a lucrurilor, îi întreabă: *Dar Hitler asta are cite oi?* La un moment dat am făcut arborele genealogic al familiei Celea. Am lucrat cu Gina și Nicolae un an întreg și a rezultat un cearceaf. Opt generații, sute de inși răspîndiți în nenumărate țări din trei continente... De fiecare nume atîrna un ciorchine de istorioare: cu cine s-a căsătorit, unde s-a dus, ce i s-a întîmplat. În locul de unde începea să funcționeze memoria neamului, la rădăcina rădăcinilor, se afla un personaj cu rol fondator, o femeie. Prenumele i s-a pierdut, i se spunea *țal Celea*, adică *cea a lui Celea*, apelativ de nevastă. A rămas doar o frîntură de poveste. După moartea bărbatului ei a fost prima care a putut să spună „hai!”. Avea încăpățînarea berbecului bătrîn și un orgoliu de împărăteasă. Cei care nu au acceptat să se lase conduși de o celnicoane au plecat. Ceilalți au învățat să pășească după o fustă: vara, sus în munte, iarna, pe cîmpiile de lîngă mare. Veniți să vedeți fâlcarea celnicoanei, strigau locuitorii comunelor prin care treceau. Oamenii frumoși în haine noi și animalele multe dădeau un spectacol tulburător. Iar ea călca pîntenog, înaintea lor, cu opincile roșii cu gurgui înalt. Repetînd an de an cuvintele și gesturile bărbatului mort, întărîndu-le chiar cu demența leoaicei lăuze, și-a ridicat fâlcarea deasupra tuturor. Două sute de cai și tot atîția măgari a trimis într-un an lui Ali Pașa din Ianina. Un dar regesc pe care a putut să-l facă, iar Pașa a înțeles mesajul ei: eu am să-ți dau, așa precum se vede, și tu, în schimb, dă pace la ai mei.

Oamenii celnicoanei erau scutiți de plata capitației. Cînd drumul le trecea peste Vardar, animalele traversau podul fără nici o taxă, urmate de oameni și de calabalic. Ordinea o hotăra numai ea, celnicoane, acum treci tu, și tu, și tu, și tu... Iar capii familiilor încuviințau și ziceau: *amin, moi, țal Celea! Adică: așa să fie, cum zici tu!*

Țal Celea a trîntit după ea poarta unei epoci de aur. Au urmat vremuri grele pentru ai săi. Fiii i-au fost măcelăriți la moartea lui Ali Pașa. Doar unul a putut cu greu să scape. Sărac și singur, călare pe un măgar șchiop, el a ajuns bogat și renumit. I se spunea *Celea Perifimos*, adică Celea cel Mîndru. Se mai știe despre el că își adăpa calul cu vin. Acum, după două sute de ani, formula de încuviințare rostită la trecerea peste Vardar a devenit pentru urmașii celnicoanei o glumă, un fel de „bine, bine, facem cum vrei tu.”

Am păcălit-o și în seara asta... Așa obișnuia să zică bunica după masa de seară, în timp ce aduna farfuriile. Cea păcălită era burta care cerea mereu. Omul, însă, nu trebuia să-și pună mintea cu ea. Lăcomia era un cusur mare. Mîncau cu mîna. Bunica folosea patru degete, cele două arătătoare și cele două mari. Cînd termina de mîncat, le ștergea pe o batistă. Mînca mai curat decît o pisică, nu făcea firimituri. La masă se stătea pe jos, turcește. Aromânii din sate aveau un fel de mese joase, cum sînt cele rudărești. Nomazii purtau cu ei niște țesături speciale care se numeau măsale. Fața de masă nu este fudulie, omul se deosebește de animale pentru că mîncă pe loc curat. Orășenii mîncau ca orășenii din Balcani. Am fost mari plăcintari. Aromânii au făcut multă mîncare pentru alții.

În anul 1880, Chirița Roșca lasă prin testament 100 de florii pentru biserica din Bitolia, 100 de florii pentru Comitetul Macedoromân, 100 de florii pentru o pompă de incendiu care să fie cumpărată școlii de Fete și alte 100 de florii, monede solide de aur, pentru Fondul facerilor de bine, din care să fie înzestrată o fată săracă la fiecare șase ani.

În 1904, Ciunaga lasă bani pentru construirea unui azil de bătrîni cu o capacitate de 60-80 de paturi. Zega dă bani pentru biserică și spital, Badralexi pentru farmacie, Celea pentru școală și așa mai departe. Sute și mii de florii sînt lăsate pentru drumuri, poduri, cișmele, pentru oamenii săraci... Sina lasă, Dumba lasă, Toșița lasă, toți lasă cîte ceva, chiar și atunci cînd se află la Viena, la Budapesta, la Odessa sau la București. Așa se explică de ce cuvîntul *lasă* ajunge să însemne într-o vreme pe grecește *testament*.

Ia-mă de mînă și vino să-ți arăt ce am făcut noi pentru Budapesta și Atena. Uite ctitoriile lui Zappa, ale lui Toșița, ale lui Averoff. Sînt gigantice. Să le vezi pe ale lui Sina și Dumba. Toate au fost plătite cu bani dați, cum zicea tata, *jancoté*. Am fost mari evergheți, astăzi nimeni nu știe. Dania era pentru aromâni un fel de *potlach*. În sensul lui propriu, *potlach*-ul se referă la o practică răspîndită la primitivi, prin care se obține prestigiul prin distrugere de bunuri. Să zicem că sîntem în Alaska și eu îți spun așa: am 100 de cîini buni, antrenați pentru sanie, pe 80 dintre ei îi omor chiar acum. Și mă apuc să spintec cîinii, unul după altul. Tu nu poți să te faci că nu mă vezi ce fac, trebuie să accepți provocarea și să intri în competiție. Ucizi tot atîția cîini cîți am omorît eu și încă vreo zece dacă vrei să fii învingătorul. Totul se petrece sub ochii bulbucăți de admirație ai celor care nu au cîini, sau au cîini puțini, iar noi, cățarați pe mormanul de cadavre, ruinați în cîteva ceasuri, ne lăsăm îmbătați de prestigiul pe care l-am dobîndit. Fiindcă numai cel care are își permite luxul să piardă, luxul fiind o dovadă de putere, înțelegi? Acum, hai să ne închipuim să sîntem aromâni și că tu ești Zappa și eu Averoff. Avem multe oi, cai și mai ales, multe monede de aur. De mîncat, mîncăm cu plăcere tot pîinea cu caș. Pîinea noastră este, poate, mai albă, dar cît de albă poate fi pîinea? Nevestele și fetele nu ni le învelim în aur, ar fi rușinos. Sîntem prea nobili ca să ridicăm pentru noi palate, și atunci ce să inventăm ca să vorbească lumea despre noi? Eu zic, am să fac o bibliotecă în Atena! Tu zici: eu fac un parc! Apoi eu ridic o bibliotecă la Mezzovo, pentru că sînt originar de acolo, ție nu știu ce îți mai cășună și tot așa... Iar splendoarea gestului nostru constă în faptul că niciodată nu vom vedea lucrările pe care le-am finanțat. Averoff cel adevărat a refuzat să meargă la Atena să privească minunile care au fost ridicate pe banii lui, iar Zappa a plătit costurile pentru parcul din Atena, care îi poartă numele prin testament, după moarte. De darurile noastre s-au bucurat alții, noi n-am făcut decît să sfidăm limitele dărniceii.

El este cel din dreapta. Cel cu poalele cămășii lungi. Vezi ce mustăți avea? Îl chema Constantin Mergeani. Mare chibaia. Și bogat, și respectabil! Oamenii lui îl aveau ca pe un munte. Un lucru nu era bun la el, ambiția. Avea ambiție prea mare. Judecă și tu. Eram la Siliștra. Într-o noapte, paznicul pădurii i-a omorât un ciine. La turmă un ciine bun înseamnă ceva. Foc a luat bătrînul, știi ce-i aia baruti? Dar nu de pagubă, de ambiție. A tocmit un avocat, nu s-a uitat la bani, și, Dumnezeu știe cum, a reușit să câștige procesul, pentru că, a spus avocatul, dacă a murit ciinele, turma putea să se piardă și atunci cine era vinovatul? Pădurarul! Paznicul pădurii să plătească turma. Judecătorul a tradus: ești dator lui Mergeani suma de 20 000 de lei.

Văicăreli și jale mare. Pot s-o povestesc pe lung, dar n-are rost. Paznicul a scos din buzunar cinci foi de o mie și a zis că asta e tot ce are și, din ce n-are, nu dă. Bunicul l-a lăsat să se facă de ris, apoi i-a luat banii din mână, s-a întors către sala plină și a zis: n-am nevoie de atîția bani de la tine. Pe astea ia-le înapoi! Și i-a numărat în palmă patru mii. Cu mia de aici, și-a fluturat-o deasupra capului, haideți cu toții să bem și să mîncăm. Iar tu, a răcnit la paznic, tu, cînd o să mai vezi căcatul de la oile mele, să-l pupi!

Așa era bunicul, ambițios – a conchis Dinu Mergeani, care împlinise 80 de ani, în 7 ianuarie 1986. Mi-a povestit istoria în vara aceluiși an, la Tulcea, afară în curte, în timp ce nevastă-sa, Sultana, curăța vinetele pentru salată.

Tot Mergeani mi-a povestit-o, în fond este o simplă relatare: *Am fost acum citeva veri în Bulgaria. M-am plimbat peste tot. Frumos! Și, așa, de curiozitate, m-am dus într-un sat prin care treceam spre iernatic. Acolo își lăsau ai noștri lucrurile pe care nu le puteau căra peste tot: haine bune, cuverturi, chiar bani. Și în sat, un om pe care îl cunoșteam, un bulgar, m-a întreat: ce face, măi, Iancu, ce face cu lucrurile pe care mi le-a lăsat? De două ori pe an le scot la aer și le pun tutun ca să nu intre molița, sînt haine bune, e păcat. Iancu îi încredințase lucrurile în urmă cu patruzeci de ani, cine știe cum nu le luase, și omul acela nu voia să spună că s-a săturat, că-i prea bătrîn ca să se ocupe de ele, că n-are loc și așa mai departe, pur și simplu era mîncat de curiozitate, ce planuri are Iancu cu lucrurile pe care i le-a lăsat?*

Proverbul *Ce-i în ladă și pe noi* exprima pentru mine măsura unui trai sumar. Se poate o formulă și mai sumară: fără ladă. Deși *hărările* – sacii noștri de lînă – erau tot un fel de lăzi. Puneai în ei ce aveai și îi urcai pe măgari. Pe măsură ce obiectele s-au înmulțit, oamenii au învățat să le semene prin satele pe unde treceau. Le lăsau la prieteni de încredere și ei, de departe, rămîneau proprietari. Lăsau și bani. *Și nu vă era frică? l-am întreat pe Mergeani. Frică să le lași la prieteni? Păi cum?! Era mai sigur decît la bancă. Banca dă faliment, omul are cuvînt.*

La noi era rușine:

să nu pupi mîna popii,
să nu-ți respecti părinții destul,
să-i spui soțului pe nume de față cu oameni străini,
să înșeli în afaceri,
să te vadă neamurile logodnicului înainte de căsătorie,
să pronunți măscări,
să treci peste cuvîntul bătrînilor,

să îl încalci pe al tău,
 era rușine să te căsătorești cu cineva din alt neam
 și să primești de zestre o oglindă prea mare sau prea mică,
 să-ți bați nevasta,
 să neglijezi copiii,
 să nu ascuți de cuvântul bărbatului tău.

Era rușine să te vadă cineva gol,
 să cerșești, să minți,
 să nu muncești destul,
 să mănânci prea gustos,
 să-ți taie dușmanul mustața,
 să-ți captureze căpitanul,
 să taie coada calului tău.

Era rușine să minți,
 să te cerți cu vecinii,
 să preacurvești,
 să dai semne de necumpătare
 când bei, când joci cărți sau când te îmbraci...

Dar mai presus de toate era rușine să nu ai rușine.

Cînd tata făcea, pe vremea comuniștilor, tot felul de munci, mama îl întreba: *nu ți-e rușine, Pavele? Mi-e rușine să am răcitorul gol, era răspunsul. Alte vremuri.*

Pentru că nu am văzut-o, nu pot să jur că a existat și cu atît mai puțîn nu pot să indic pe unde trecea strada pietruită de supușii bețivi ai Sultanului. Unii spun că s-ar fi aflat în Bitolia, dincolo de cazarmă, șerpuint printre clădirile cartierului turcesc. Alții o plasează în alte zone ale orașului. Oricum, se pare că Alah nu îi iubea pe bețivi. Nici Sultanul. De aceea bețivii erau adunați din orice cotlon și duși la Cadiu. *Ți, ți, ți*, făcea Cadiul, trăgîndu-se de barbă, *omul ăsta a încălcat Coranul, la caldarim cu el!*

Pedeapsa era grea și aceeași pentru toți. Azvîrliți în stradă, bei și vagabonzi ciopleau bolovani, convertind dezordinea de cîteva ceasuri în ordine temeinică de piatră.

La Istanbul, bețivul turc o ducea și mai rău. Atunci cînd era găsit beat mort întîia dată, primea o bastonadă nimicitoare și era scris într-un catastif. Dacă era prins beat mort a doua oară, bătaia se întețea, singele curgea și omul cădea la pat pentru cîteva săptămîni. Oricum, era scris iar în catastif. Ei bine, și dacă insul era atît de pezevenghi încît se îmbăta a treia oară, toleranța turcească intra în acțiune și era declarat *Bețiv Imperial*. În această calitate, cînd era găsit zăcînd jos, era ridicat cu multă grijă și dus la cel mai apropiat hamam unde era lăsat să doarmă în cenușă caldă. Dimineața, slujitorii îi primeneau hainele, era spălat și bărbierit, primea în mod gratuit o cafeluță amară și era restituit străzii cu dreptul garantat de Sublima Poartă de a putea s-o ia cu băutul, cînd vrea, de la început.

În anul 1984, am fost la balul anual al studenților aromâni, pe care îl organizau la restaurantul Hotelului Parc. Am putut să văd peste două sute de băieți și fete care au băut cum se bea, adică fără să se îmbete. Aveau frumusețea omului cu suflet nestrîcat. În clipa aceea mi-am dorit să am o țară să le-o dau pe mînă.

Tot vorbind despre cinste, gregaritate, dărnicie, o să-ți imaginezi că am fost o societate de îngeri, incapabilă să întrețină tensiuni, conflicte și ură. Ar fi îngrozitor. Un scriitor care ne-a văzut în munți în secolul al XIX-lea a lăsat mărturie că certurile dintre celnici făceau să vuiască văile. Acolo nimeni nu intervenea, nici măcar turcul. Erau lăsați să se bată de capul lor. Am întâlnit mai multe însemnări despre neamul lui Paligora care s-a risipit în lume în urma unor lupte. Au plecat și au avut noroc, au ajuns să câștige bani și să ocupe poziții bune. Se știe că erau arțăgoși, iritabili. De unde a rămas și vorba, asta-i de-ai lui Paligora, cu toporul la brîu.

Cînd înfruntarea avea loc între oameni foarte uniți, adică atunci cînd ruptura nu putea fi admisă, o femeie lua un copil în brațe și se ducea la dușman, care era obligat să primească solia. Prin urmare, o femeie și un omuleț restaurau alianța tulburată de bărbați. La sîrbi, conținutul gestului era și mai explicit, femeia purta în brațe un copil nebotezat și striga de departe familiei dușmane: *Botez, botez!* Și nimeni nu putea să fie atît de ticălos încît să refuze creștinarea nou născutului. Odată înrudiți, dușmanii se împăcau o vreme.

Mai trebuie spus că anumite ramuri aromâne au cunoscut vendeta, că în interiorul aceleiași neam erau rude care nu își vorbeau cu zecile de ani, că pentru anumite greșeli nu exista iertare, că femeia adulteră era ucisă cu pietre, iar fiul risipitor îndepărtat. Și totuși, dacă ai curajul să-i cauți, vei găsi aromâni și între hoți și tîlhari. Cine nu acceptă s-o facă își ratează șansa de a rosti un adevăr și anume că într-o societate închisă ca a noastră uscăturile au fost mai puține la număr decît în alte părți, iar comunitatea a îndreptat înspre ei ura și disprețul pe care le îndreptă spre dușmani.

Dacă mă întrebi ce mă frapează la îmbrăcămintea etniilor din Balcani mă grăbesc să-ți răspund că excesele. De pildă, tu ești capabil să-ți imaginezi cum putea să arate tînăra aceea bulgăroaică despre care Nenițescu spunea că își înconjură mijlocul cu un brîu de 25 de metri? Ca s-o poată face ieșea în stradă și era ajutată de cineva; iar peste brîu punea o fustă și încă o fustă, apoi șorțul, paftalele, una, două, trei perechi și, cînd nu mai putea să se miște și arăta ca o puțină, fața asudată i se lumina pentru că se știa frumoasă. Dar albanezul care își făcea cămașa cu 300 de clini? Cît putea să cîntărească o astfel de cămașă, cît costa, cum se spăla? Peste cămașă veneau ilicele cu ceaprazuri de aur și argint, centura cu pistoale bătute în peruzele și, atunci cînd ajungea ca un pom înflorit, ca să fie și mai frumos, albanezul adopta un mers artificial, dezarticulat, rupt din șold. Excesive prin finețea lor erau și dantelele grecești, bibilurile cusute cu fir de păianjen și voalurile de zîină pe care le purtau femeile în haremurile turcești.

Mă aflam într-o dimineață în Muzeul Benaki din Atena, însoțită de un grec nepriceput în arta țărănească. Se afla acolo ca să mă însoțească și, la un moment dat, cuprins de uimire și mîndrie, m-a întrebat dacă noi, aromânii, avem așa ceva. Pusese întrebarea fără gînd rău, dar eu i-am răspuns cu înverșunare: nu, noi nu avem. Nici la nord și nici la sud de Dunăre n-avem. După o pauză lungă în care am lăsat să se perinde prin fața ochilor toate grecoaicele din neamul meu, risipite prin insule și stînd cuviincios în cochiliile albe ale caselor de piatră, cu privirea ațintită asupra unui petec de pînză care urmează să fie brodat, am mai spus încă o dată: noi nu avem. Păi, grecoaicele ce aveau de făcut? Să măture și să albească casa, să crească două capre și cîțiva copii... nici măcar noroi n-aveau. Pe cînd aromâncele, tot timpul pe drum, ridică-te casă, așează-te casă, gătește, gătește pentru ai tăi, pentru ciobani; toarce, toarce, toarce, deapănă,

țese, vopsește, împletește, cară, cară... cară tot timpul ceva de undeva în altă parte și înapoi, cu degetele înroșite de frig și de apă rece, încîrligate de tors și de împletit, purtînd animalele bolnave în spate. Și, dacă vrei, treci Dunărea, privește și aici. Mergi cu femeia la cîmp, sapă, seceră, adună fîn, întoarce-te de la cîmp, mergi cu ea la porc, du-te la vacă, sparge lemne, toarce, țese și gătește pentru un bărbat care nu pleacă pe mare, stă acasă și mănîncă de trei ori în aceeași zi. Știu că, făcînd dreptate bunicelor și străbunicelor mele aromânce, sînt pe cale să le nedreptățesc pe cele grecoaice care nu își făceau, probabil, bibilurile din prisos de timp, ci pentru că așa se cuvenea să faci în lumea lor, atît de diferită de a noastră.

Pouqueville, care i-a cunoscut pe aromâni pe la începutul anilor 1800, le lăuda cumpătarea. Persoanele care erau seduse de îmbrăcămintea strălucitoare, cele care își însușeau gustul echivoc al albanezilor erau luate în rîs. În 1875, de pildă, în Samarina este interzisă căciula împodobită cu argint a femeilor, socotită a fi prea costisitoare. Fetele care se încăpățîneau să o poarte erau huiduite. Treptat, vechile podoabe au fost abandonate și, în locul lor, au pătruns obiectele, scumpe și ele, de la oraș.

Este greu să faci dreptate cuiva în Balcani. În general este greu să judeci pe cineva după haine: ceea ce pentru unii înseamnă *mult*, pentru alții poate reprezenta *abia*. Oricum, merită să reții că hainele aromânilor erau făcute aproape numai din lînă și bumbac, că femeile nu brodau, că existau croitori, sate întregi specializate în meșteșugul croitoriei. Cei mai mulți dintre croitori erau bărbați. Și mai existau și croitori ambulănți. Urcau în munte vara, cînd lîna oilor era toarsă și țesută și, așezați sub umbrar, coseau oamenilor haine.

În fiecare comună era o piață unde, drept în mijloc, creștea un arbore bătrîn. Sub el, mai marii se strîngeau duminica și în zilele de sărbătoare. Era locul unde se lua hotărîrile. Cînd venea cogeabașul, se sculau toți în picioare pentru că el era șef. Se sculau chiar și bătrînii, cu toate că și bătrînețea lor scula lumea în picioare. Femeilor nu le era îngăduit nici măcar să traverseze piața. Drumurile lor trebuiau să caute umbra caselor din jur. Să te proțapești printre bărbați, fără rușine, ziua în amiaza mare, era un gest nerușinat. Puteau fi văzute la cișmea. Acolo nu era nevoie să se sfiască. Cele vrednice lăsau ghiumurile la rînd și își vedeau de treabă. Altele profitau și stăteau la palavre cu orele. O societate sănătoasă își asumă funcția drenoare a bîrfei.

Locul potrivit de vorbă pentru bărbați era cafeneaua. O aflai într-o clădire anume sau la han. Se strîngeau indiferent de vîrstă, venea preotul, învățătorul, jandarmul, citeau ziarul, trăgeau de limbă pe unul întors de la drum. *Ce mai e nou?* îl întrebau și el le zicea. Jucau tabinet și alte cîteva jocuri de cărți pe cafele. Cine pierdea, plătea. Tot la cafenea venea și poștașul, care mai întîi suna din trompetă prin sat. Să nu te duci la cafenea deloc bătea la ochi, însemna că ai ceva de ascuns; să mergi prea des era un semn că nu-ți vezi de treabă. Totul trebuia făcut cu moderație, în doze neexprimate explicit, dar pe care toată lumea le cunoștea.

În saloanele cu parchete de nuc, manganul de alamă strălucește. Jur împrejur, teancuri de perne și de covoare, o oglindă, cufere îmbrăcate în piele de vițel, o icoană, fotografii și, uneori, ceasul adus din America bătînd zadarnic orele pentru o lume care încă socotește timpul *a la turca*.

Cu picioarele strînse sub rochii negre de lînă, femeile iau în primire pe musafir. Cea mai bătrînă începe să-l întrebe de tată, mamă, de nevastă, copii, frați, cumnați, nepoți și prieteni,

ce fac – în cazul în care îi cunoaște, că cine sînt și cum se numesc – atunci cînd află despre ei prima dată. După ce bătrîna își primește răspunsurile, în ordinea vîrstei, o a doua femeie îl preia pe musafir, punînd aceleași întrebări și solicitînd amănunte suplimentare; protocolul cere să urmeze o a treia, o a patra, în cazul în care se află patru femei bătrîne în casă. Următorul musafir, dacă sînt mai mulți, este supus aceluiași tratament. În felul acesta informațiile ascultate de două, trei ori, rumegate și răstălmăcite cu atenție după plecarea musafirului, capătă un loc definitiv în memoria bătrînelor. *Ceea ce mi se pare uimitor, comenta cîteodată un musafir, este cît de bine știu vîrsta, numele și ocupația unor rude pe care eu însumi abia le cunosc.*

Am preluat descrierea unei vizite de la Nenișescu. Personal, am tot felul de îndoieli cu privire la acest scenariu. De pildă mă miră interesul bătrînelor pentru vîrstă, căci bătrînele pe care le-am cunoscut aveau dificultăți cînd trebuiau să spună cîți ani au. Bunica nu ținea socoteala anilor pe care îi avea, dar obișnuia să spună: *cutare e maică-mea*, adică: e mai mare, sau: *ăleia îi puteam fi eu mamă*, în cazul în care persoana era mai tînără. Viața bunicii și a bătrînelor pe care le-am cunoscut îmi părea o panglică pe care o măsuram numai prin raportare la alte panglicivieți, prin raportare la războaie, la strămutări, catastrofe. În plus, modul lor de a pune întrebări presupunea un stil foarte indirect. Pentru bunica mea curiozitatea manifestată constituia un gest lipsit de eleganță.

Ca o cortină mînuită prost, pînza roșie de lînă i-a acoperit fața. Cuvintele s-au stins și palmele întinse s-au încrucișat pe piept ca la o icoană. Marușa murise pentru ai săi. Lanțuri și paftale de argint se lipeau, reci, de trupul subțire. Femeile o găteau cîntîndu-i fiecare fundă, fiecare floare. De sub cîntecul lor răzbătea plînsul ei durut. Din colțul întunecos al bătrînelor, cîrligul unui deget se întindea ca să îndrepte ceva. Cînd totul a fost gata, cineva a adus salba socrului, cincisprezece dubloni, cîți ani avea Marușa, pentru că socrul mare de cincisprezece ori le făcuse semn că o dorește noră.

Cîntată și plînsă, Marușa a urcat pe cal. O sută de bărbați, toți în cămăși cu cline și giucidane, au plecat s-o ducă pînă la Piatra Arouă, unde alaiul mirelui îi aștepta din zori. Pe calul lui alb, mirele își sprijinea mîinile pe mînerul pistoalelor. Mustața subțire vibra ca o antenă de flutur. *Parcă e Sfîntul Gheorghe*, a exclamat o mătușă la plecare. Rezervă, tensiune și dorință de alianță. O tabără pierde și alta cîștigă, iar miza de azi e Marușa.

Cînd au tăbărit, firoși și flămînzi peste nuntași, comitagii albanezi au fost, cum ar zice Kavafis, o soluție. Cu pînza roșie dată peste cap ca o singură aripă, Marușa se lupta printre bărbați. La apusul soarelui, nuntașii au învins. Alaiul mirelui și al miresii și-au urcat pe cai morții. O dată ce începuse, nunta trebuia să meargă înainte, cu toate că mireasa lăsa în urmă morți și mergea la bărbat cu morți. Scurt timp după aceea, era prin anii 1820, cele două falcări s-au unit și au plecat din Muzachia.

Cu Marușa, de fapt, lucrurile au fost așa. Bătrînul Dovană avea o fată de măritat și a trimis el însuși lui Tună o vorbă că, așa și pe dincolo, hai să ne încusrim. Tună s-a bucurat, semn că Dovană era cineva, și a pus pe unii să pregătească întîlnirea unde s-a dus cu aravona fetei, o salbă de aur, o basma scumpă și ce i-o mai fi dus. Tot prin vorbe schimbate peste munți au stabilit cînd să facă nunta. Ca să ia fata de la locul stabilit, Hrista Tună a trimis cîteva sute de bărbați care să-l însoțească pe fiul său, Lambi. Iar Dovană și-a condus fata la locul de care

vorbeam, însoțit și el de o ceată mare. Pentru nuntă au sacrificat 100 de oi grase și 200 de miei. Popa Papani a făcut o slujbă frumoasă în grecește. Și, când nuntașii petreceau, petreceau, cu băutura puțină, că la noi bețivănia nu se prea practică, s-au pomenit cu o bandă a lui Ali Pașa, care tocmai îl prădase pe Kurd Pașa, guvernatorul din Ohrida. Banda era încărcată de prăzi, dar mai vroia altele noi. Au atacat pe nuntași la patru dimineața. Aromânii au sărit în picioare și i-au făcut harcea parcea. Evident, Marușa nu avea ce să caute în luptă, ea stătea mai la o parte. Eu am pus-o să lupte ca să fie mai frumos... După luptă, atît ai lui Dovană cît și ai lui Tună au părăsit Muzachia de tot.

În ce privește moartea și nunta se face așa: atunci cînd survine o astfel de situație, nunta trebuie să meargă înainte pentru că un lucru important, odată început, trebuie să continue. Ar fi ca și cînd ai încerca să oprești explozia unei bombe după ce toate condițiile exploziei s-au întrunit. Pe de altă parte, am insistat poate exagerat asupra morții care o stăpînește pe mireasă în timpul nunții. Există informații numeroase care îmi permit să fac o astfel de interpretare. Erau locuri la noi unde o săptămînă înainte de nuntă fata nu avea voie să mănînce, iar în timpul nunții îi era interzis să vorbească, să mănînce, să bea. Mireasa avea un singur drept, și, de fapt, o obligație, să plîngă. Era acoperită cu o pînză roșie groasă de lînă care se ridica treptat, treptat. Nuntașii îi puteau vedea chipul numai după ce nunta se termina.

Cu privire la salba miresei lucrurile sînt mai complicate. Sînt multe locuri unde salba era dăruită dintr-o dată cu logodna. În cazul logodnelor care se făceau atunci cînd copiii erau mici, salba venea cu „țîrița,” în fiecare an socrul mare mai făcea un semn.

Uneori logodna avea loc înainte de nașterea copiilor. Să zicem că tu și cu mine ne înțelegem bine și decidem să ne încusrim. Batem palma. Ce ne mai rămîne de făcut sînt copiii. Atunci cînd se nimerește să se nască prunci de sex diferit, părinții schimbă între ei un scutec de lînă și apoi socrul mare trimite în fiecare an un ban de aur... despre asta am mai vorbit. Altceva mi se pare însă important: în situația în care unul dintre copii este orb, șchiop sau mut, sau dacă se întîmplă ca una dintre familii să sărăcească, lucrurile merg înainte, căsătoria are loc oricum, nerespectarea unei înțelegeri de acest gen reprezintă o mare dezonoare. Dincolo de onoare, aceste căsătorii, care se făceau frecvent între membrii unor fălcări diferite, asigurau cadrul în care avea loc schimbul de femei. Dacă o fălcare „își consumă” singură femeile, se sleiește de puteri. Am înțeles necesitatea de a lărgi cercul celor care se căsătoresc între ei dintr-un răspuns pe care a avut norocul să-l primească Margaret Meed. Ea l-a întrebat pe un tînăr care aparținea unui trib foarte primitiv de ce nu își ia sora de nevestă, iar acesta i-a răspuns: *Doar nu sînt nebun, adică să rămîn fără cumnat? Și atunci cu cine o să mă duc la luptă și la vînătoare?!*

Mai știi o poveste despre o nuntă nefericită. Un tînăr bogat era logodit de cîțiva ani și nunta se apropiase. Atunci, împreună cu firtații, el a plecat la tîrg ca să cumpere daruri pentru mireasă și pentru nuntași. Cînd au ajuns la oraș au tras direct la tarabele care gemeau de mărfuri. Puteau să se ducă mai întîi la cîrciumă, dar ceea ce aveau de făcut era mult mai important. Au ales, s-au tocmnit și au umplut desagă după desagă. Au cumpărat podoabe de argint, basmale turcești cusute cu mărgelile, oglinzi, arme pentru frați și cumnați, pentru femei și babe bomboane, halvale, stafide, migdale, lucum și vinuri dulci. Au plătit și au plecat.

La drum omul cîntă, ce să facă? Tinerii, prin urmare, cîntau. Cînd tîlharii, albanezi, greci, turci sau bulgari – habar n-am ce erau – au năvălit, s-au luptat ca niște lei, dar feciorul cel bogat care se pregătea de nuntă a murit. L-au pus pe cal și l-au adus acasă.

Văzîndu-și fiul mort, tatăl a început să strige, dar în vorbele lui nu-l plîngea pe cel care zăcea întins în iarbă, ci pe mireasa văduvă și nenuntită, care urma să le devină noră. Ei și, ca și cînd nu era destul de curios faptul că tatăl plînge jalea norei mai mult decît pe propriul său fiu, socrul mic, adică tatăl fetei, zice: *Nu plînge dorul nostru, lai cuscre, plînge mai bine dorul tău. Feciorul tău s-a dus pe drumul fără întoarcere, fata noastră se mai poate mărita. Ai aici pe fiul tău mai mic neînsurat, acestuia poți să-i dai pe fata noastră de soție, aman, aman, aman...*

Ploua cu găleata, Roșca își mărita fata. Uitarea este o molie neputincioasă în cazul anumitor amintiri. Eu aveam cozi și o fustă de tergal primită din Grecia. Împreună cu mama stăteam pe prispa casei lor. Am în ochi băltoacele mătăsoase de nămol în care se oglindeau acareturile din curte. Alaiul mirelui a venit fugind. La cîțiva pași de prispă s-au oprit descoperindu-și capul, iar din partea miresii s-a ridicat de pe scaun un bătrîn deșirat. Ploua, ploua și el a început să cînte... *aide more...*

Despre cîntec nu pot să spun decît că părea să nu se termine niciodată. Unul cîte unul, nuntașii mirelui se strecurau pe prispă. Mirele și mireasa au rămas singuri sub ploaia care muia florile de lămîiță apretate cu amidon și lipea rochia de trupul fetei care pentru o clipă mi s-a părut goală și acoperită de un strat subțire de gips. *Mai repede, Papu!* a încercat cineva să-l grăbească, dar bătrînul l-a privit cu ochi reci de reptilă și i-a șuierat: *Nu ne schimbăm noi obiceiurile după vremea de afară...*

Din păcate, cîntecul s-a terminat prea tîrziu, mireasa se topise. Degetele noduroase și puternice ale bătrînului au apucat ce mai rămăsese din ea și au încredințat-o femeilor, să vadă ce pot să mai facă. Oricum, la cîțiva ani după nuntă, nora s-a săturat de soacră și a divorțat. Așa că nunta s-a făcut degeaba.

*La noi, căsătoriile cu oameni din alt neam nu existau, nici divorțul nu era admis. La noi părinții te căsătoreau și, cum decideau ei, așa rămînea. La noi iubirea nu conta. Așa îmi spunea Caterina, vara mea mai bătrînă cu vreo treizeci de ani. O ascultam și mă gîndeam că așa ceva ar fi imposibil să scriu, căci riscăm să părem o specie de premianți lipsiți de pasiuni și defecte. Dar, ca să construiesc o altă imagine, aveam nevoie de argumente. Unul mi l-a furnizat chiar Caterina, fără să vrea. Lucram la arborele genealogic al familiei Șafarica. Eu scriam și Caterina dicta. La un moment dat, mă mir: *Cum, bunicul Gheorghe a fost căsătorit de două ori? Da. Prima nevastă a murit. Nu putea să nască? Nu. Au avut un băiat împreună, dar era șchioapă. Dar n-a văzut de la nuntă că era șchioapă? Lasă asta, nu insista.**

Descopăr apoi că și fratele bunicului a fost căsătorit de două ori. Ce-i aiureala asta, Caterina? Ei, asta e, ce să facem acum... *Tu despre asta să nu scri că ne facem de ris!*

Scriu totuși, te rog să mă ierți, Caterina! Probabil că n-aș fi scris dacă nu descopeream multe cazuri de acest fel, situații în care logodna din copilărie nu a fost respectată, bărbați curvari și indiferenți față de familie. Am întîlnit un comportament frivol chiar și la femei. Cel mai ușor este să crezi că regula era respectată în vechime și că neregulile au început să apară cînd lumea s-a stricat. Nu! Mai curînd îmi vine să consider că eram o societate de oameni normali care trăiau după rînduială, o rînduială pe care unii, din cînd în cînd, o încălcau.

Ali Pașa stricase rostul neamului Dumata, îi răspîndise peste tot. Tatăl lui Hrista a plecat și el. Pe unde s-a dus i se spunea Grecul pentru că știa grecește. Restul familiei s-a stabilit pentru o vreme în Moloviște, unde a venit pînă la urmă și Grecul. Acolo, avînd în vedere faptul că purta haine albe, ciobănești, i se spunea Căciunul. Într-un sfîrșit s-au mutat toți la Bitolia unde încercau să prindă rădăcini.

Iar el, Hrista Dumata, deși era un băiat pus pe treabă, fiind ofticos, a murit. Moartea i-a fost grăbită și de faptul că spitalul din Bitolia i-a refuzat orice îngrijire pentru vina că nepoții lui de frate frecventau școala română. Hrista atît a cerut cu limbă de moarte, să fie îngropat în cimitirul românesc unde odihnea deja fruntașul Apostol Mărgărit și mai odihnea un jandarm din Pleasa.

Preotul român întîrzia să vină, Gopeșul era departe, haide, haide pe cal. În schimb, la casa mortului s-au prezentat cu promptitudine de perceptori reprezentatul Patriarhului și preotul grecoman. Văzîndu-i, fratele lui Hrista le-a răcnit să iasă afară. S-a certat cu ei pînă l-au arestat. Atunci unul dintre fiii fratelui și nevastă-sa Constandina, s-au aruncat asupra preoților să-i bată. A urmat intervenția doamnei Pinetta, fiica lui Apostol Mărgărit care, pentru ceea ce le-a spus, nu se știe ce le-a spus, a fost insultată. În timpul acesta, jandarmii săreau ca niște lăcuste peste mortul rămas fără luminare. Într-un sfîrșit Constandina l-a luat de barbă pe arhieru și l-a aruncat pe scări sub ochii oamenilor adunați care strigau în toate limbile: *dișari dișpoti, oxo dișpot, nadvor vlădica, năfoară, afară...*

Cearta s-a prelungit și, pentru că mortul se împutea, cele două partide au ajuns pînă la urmă la un acord și l-au îngropat pe un teritoriu neutru, adică nici la greci, nici la români, pînă cînd turcul, adică păgînul, avea să decidă ce e mai bine de făcut.

S-a dus și Nașu Al Pariza. Em, muri, ce să-i faci?! La casa mortului, supărare mare. Femeile cu părul despletit, femei din patru generații, gemeau și îl strigau pe nume, de ce te-ai dus, de ce te-ai dus? Iar satul se perinda tăcut să-l vadă. Cafele neîndulcite deschideau drumul mortului spre tărîmul celălalt, iar el stătea demn pe spate și parcă supărat. Tot ce purta era alb și nou, iar argintul nasturilor împrăstia în jur lumină.

Timpul trecea și preotul întîrzia să vină. Asistența foia cu politicoasă nerăbdare. Puțini au sesizat momentul cînd s-a apropiat de bătrîn ultima noră de nepot, cea care îl slujea de cîțiva ani. Acum îl privea cu ură de om înșelat. Întorcînd spatele ei lat de iapă tînără învelit în păr negru, a apucat coșciugul cu două mîini și a început să-l scuture, răcnind: *de ce muriși, de ce muriși, stăpînul meu, lăi afendî-al meu? Pîine vrei, pîine îți făceam, carne vrei, carne îți dădeam, n-aveai una, n-aveai două, zece erau pungile de bani pe care le numărai. De ce muriși, de ce să fim orfani?* Și, jap, jap, a tras mortului două palme. După care s-a întors și a pironit asistența cu ochi întrebători. Pentru că nimeni nu a avut nimic de spus, s-a întors și a intrat în casă.

Povestea o știu de la Gina.

Cine-i hagi nu a trăit degeaba. Era credința tuturor și așa gîndea și el. De aceea drumul spre Ierusalim l-a făcut zburînd, era ceva care îi deschidea calea. Acum, la întoarcere, era cu sufletul sfințit și cu desagii ticsiți de talismane. Soarele răsărea și apunea, răsărea și apunea, încă un pom, încă o vale și cu fiecare pom și vale casa era mai aproape.

Mai avea câteva ceasuri de mers când, cu insistență de țințar a început să-l bată gândul morții. Dacă îl atacă tîlharii, ai lui sînt pierduți! Începu să se uite în urmă, să privească în jur. Vederea tîlharilor a venit ca un fel de confirmare, vezi că am avut dreptate? A grăbit calul. L-au grăbit și ei. A început să se roage. În timp ce se ruga îi auzea cum se strigă unul pe altul. Doamne, ajută-mă, ai grijă de noi! Vorbele lui ajungeau negreșit la Dumnezeu de vreme ce, paf, paf, gloanțele tîlharilor îl ocoleau și se pierdeau în aerul fierbinte. S-a mai rugat o dată, mai convingător, Doamne, ajută-mă și o să fac o icoană de argint!

Minunea s-a produs instantaneu. Dumnezeu a dat o putere calului care a zvicnit din încheieturi și bunicul s-a pomenit în mijlocul satului, sub stejarul unde se întruneau bătrînii cînd luau decizii importante. Oamenii s-au strîns acolo și au început să comenteze cît este de schimbat. Calul s-a ales cu un fel de buimăceală de care n-a mai scăpat toată viața, iar Gheorghe Hagiul, adică bunică-meu, după ce a făcut icoana așa cum s-a jurat și după ce a așezat în pîntecele bunică-mi încă un fiu, adică pe tata, a plecat în America și, în câteva luni, a murit.

Dintre noi, mama este singura care a avut privilegiul să vadă icoana închisă în scorbura unui copac ca într-un tabernaclu. Este, ne-a povestit, o bucată de argint ca o tablă groasă cu o gaură în dreptul capului din care se străvede, înnegrit, un sfînt. Ca să poată s-o vadă mai bine a trebuit să se aplece pînă la brîu în scorbura și să lumineze cu un chibrit locul din copac care înghite an cu an tot mai adînc semnul de credință al bunicului meu, care a fost fugărit de hoți prin anii 1905-1906, cînd se afla în drumul de întoarcere de la Hagialic.

Păstrate cu grijă, talismanele s-au pierdut unul cîte unul, așa cum s-a pierdut și unica fotografie în care, copil fiind, vedeam un bărbat în fustanelă, sprijinit cu cotul stîng de o coloană clădită din șapte roți de cașcaval.

Nu pot să uit conflictul dintre mama și tata, conflict care creștea cu mine odată. Sînt fiu de general, spunea tata foarte serios, bazîndu-se pe o amintire obscură de familie referitoare la un celnic, poate chiar Manea șafarica, cel consemnat de Caragiani. *General de pui de cloșcă*, replica mama, *așa sînt și eu fată de amiral...* După ce termin această carte, pentru care îl rog pe Dumnezeu să mă ajute, am să pun mîna pe vopsele și pensule și am să-i fac bunicului Gheorghe un portret. Pe un fond portocaliu închis o să-l înfățișez pe el cu brîu roșu, în fustanelă albă și aripile vestei albastre fluturînd. Va fi înarmat pînă în dinți și va scoate flăcări pe ochi și pe nări iar la subțioară va purta un borcan plin cu miere în care se va putea vedea capul unui hoț pus la dulce conservare. În jurul lui vor figura o mulțime de pui de cloșcă piuind voioși iar în colțul opus îi voi face dreptate bunicului Spiru, tatăl mamei, pictat pe puntea unei corăbii cu pînze. Evident, va purta haine de amiral și va privi în larg printr-un ochean roz cu picățele. Deasupra tuturor, în loc de cer, voi pune să se onduleze o panglică verde pe care voi scrie cu litere de aur, numele bunicilor mei.

Ne certam tot timpul și motivul supărărilor noastre era defazarea. Prea tînără eu, prea bătrînă ea, în garsoniera minusculă din strada Mendeleev, ne purtam ca două vulpi constrînse să trăiască într-o cușcă. Mi-e rușine și acum cînd îmi amintesc că mă uitam pe furiș în lădița ei cu multe despărțituri unde păstra hainele de înmormîntare, bomboanele, o icoană rotundă adusă de bunicul de la Sfîntul Munte și bancnotele pe care i le dădea tata de sărbători și pe care ea ni le împărțea, tot de sărbători, nouă, nepoților, alandala, fără să le cunoască valoarea. Recunosc

că mă uitam, aș face-o și astăzi și, uitându-mă, ratam șansa s-o înfund eu pe ea, demascându-i apucăturile pidosnice, felul în care scormonea în casă peste tot. Când eram numai noi două, o hărțuiam fără milă: *de ce nu întrebi niciodată direct, de ce nu ai curajul să spui ce vrei, de ce totul vine de la tine pe căi ocolite? Viața vrea diplomație, fată, răspundea ea, chiar așa zicea: diplomație.* În ce privește metodele ei de-a explora necunoscutul, chiar și cu mintea de acum, îmi mențin vechiul punct de vedere pentru că, lăsînd la o parte considerentele de ordin moral, tentativele de a-și satisface singură curiozitatea îi periclitau, pur și simplu, viața. Într-o zi ne-am întors acasă și am găsit-o aproape sufocată între bufet și podea, unde se băgase ca să vadă ce ține mama în două cutii de carton. Ar fi fost suficient să mă întrebe pe mine care, la rîndul meu, mă băgasem acolo, i-aș fi putut explica că mama ascunde de mine globurile de Crăciun. Dar ea, nu, voia să se descurce singură și asta în primul rînd pentru că trebuia să fie diplomată și pentru că simțea că în casa noastră nu deține rolul de stăpînă. Și, mai era ceva, poate lucrul cel mai important: în buricul Bucureștiului ea continua să se poarte ca la Doliani, unde multe întrebări nu făceau cinste omului. Mai potrivit era să te uiți atent, să dai tîrcoale obiectului o dată și încă o dată, să vezi ce fac alții cu el, cît preț îi acordă și numai la sfîrșit, dacă n-ai înțeles, să întrebi. Altfel, biata bunică-mea ar fi vorbit tot timpul. *Taci, moașă!*, i-o reteza tata brutal. La lipsa lui de respect față de mamă i-am răspuns cu lipsă de respect față de tată și l-am iubit cu furia iubirii exprimate sumar.

Bunica își amintea ușor perioadele scurte din viață cînd a fost fericită. Anii triști și grei din casa de la Doliani, anii lungi și strîmbi cît a fost văduvă cu șase copii, intraseră într-o cutie blindată din care nimeni nu putea să-i scoată. Atît admitea să-mi povestească, la începutul căsătoriei bunicul Gheorghe a adus un pește mare, dar ce pește, *uite atîta era!* Și, ca să-mi arate cît de mare fusese peștele, își desfăcea ca o barză bătrînă brațele și le trimitea în lături cît mai departe. Putea, în schimb, să reconstituie fiecare clipă din anii petrecuți la Constanța, la cel mai iubit și mai căpătuit dintre feciori. *Nu-ți place la noi, îi spuneam. Em, cum să nu-mi placă... Dar la unchiul Cezar îți place? Acolo stătea peste vară, cînd noi plecam la stîni. Bun este și Chesarlu, bun... Dar la Dimitrachi îți plăcea mai mult, așa-i? La Constanța mi-aveam cohea.* Adică își avea colțul ei de unde stăpînea toată casa. Cîntă-mi ceva, mamă-mare, îi ceream uneori, fără să știu că întrebarea, cîntă-mi ceva, va deveni pentru mine o meserie. Și ea întredeschidea cutia blindată unde stăteau înfundate vremurile de demult și scotea de acolo un cîntec de leagăn, mereu același, pe care îl cînta cu voce mică. Melodia și făptura ei de atunci se confundă în mintea mea cu personajul unui film japonez făcut după Mackbeth, o vrăjitoare care mormăie o incantație în vreme ce toarce într-o colibă năpădită de păianjeni. Cîntecul bunicii spunea cam așa: *„Moi, o să-ți faci mama nasturi de argint, o să-ți faci mama un chilim, more, ca să doarmă pe el toți picurarii, more, ca să doarmă pe el toți cărvănarii.”* Nici să nu te gîndești, mă opuneam eu. Nu-mi trebuie un chilim pe care să doarmă toți păcurarii și toți cărbunarii din lume. Fiind al meu, a mea ar fi fost și prada și imaginează-ți cum ar fi trebuit să mă rup în zece așteptîndu-i pe toți în prag seara, cum ar fi trebuit să-i hrănesc, să-i spal pe ei și pe copii... Nedumerită de opoziția mea violentă, bunica a înțeles greșeala, cărvănar nu înseamnă cărbunar, cum am putut să mă gîndesc la așa ceva? Ce avem noi cu cărbunarii, ăia sînt *fărșeroși!* În chilim urmau să vină numai ciobanii și chirigii din Veria, și bunicul a fost *chirigiu, chiradzibaș*. Curiozitatea mea începea să pîlpîie. Adică în ce fel chiradzibaș, ce căra, de unde și pînă unde, cine îl plătea? *Em, căra, na căra și el ce găsea, era chiradzi, parcă tu nu știi?* Și bunica se închidea ca o carte cu foile lipite cu magiun.

Așa se face că pînă la urmă nimeni nu a aflat ce a cărat bunicul Gheorghe. Tata și Cezar auziseră de la Dimitrachi povestea despre cum a învățat bunicul să facă brînză nouă, cașcaval, ascunzîndu-se în pod și făcînd o gaură în podea ca să descopere ce face meșterul după ce opărește cașul. Mai mult nu știau nici ei și nici eu nu voi ști ce a cărat bunicul și de ce n-a mai cărat cînd n-a mai cărat, a cui era caravana la care era chiradzibaș, cu cît era plătit, dacă era mai comodă sau mai rentabilă afacerea cu cașcavalul și, dacă era mai rentabilă, de ce a plecat în America unde s-a dus degeaba pentru că, după cîteva luni, a făcut friguri sau hepatită și a murit!?

Caș la oraș. Primele blocuri nu au impresionat pe nimeni. Oamenii se uitau fără teamă la coloșii de beton care străpungeau noaptea cu priviri dreptunghiulare. Treptat cartierul nou a devenit o realitate. Atunci locatarii curților au devenit furioși, au înzecit labirintul de sfuri cu rufe puse la uscat, și-au pus cîinii să latre, copiii să țipe, au fript mititei pe cărbuni și au jucat table în pijama sperînd că pe această cale vor opri atacul care atenta la viața lor orizontală.

Dar cea mai grozavă sfidare de care a fost capabil vechiul cartier a venit din partea unui bătrîn aromân pe nume Dimcea Varghida, care a ignorat situația pînă într-atît că și-a văzut mai departe de ciobănit. Animalele trăiau într-o magazie din fundul curții, oi care nu văzuseră demult iarba verde și care erau aproape oarbe. Mîncau pîine uscată adunată de pe la cantine. O dată pe an, un berbec astrahan le făcea doamne și, pentru o zi, ele se puteau bucura de puiul lor slăbuț și cîrlionțat. A doua zi mielul era sacrificat pentru blana lui și mucenițele deveneau izvor de lapte pentru bai Dimcea Varghida și familia lui. Sătule de căcăreze lucioase, fetele bătrînului ar fi vrut să crească în curte flori, dar se bucurau de podoabele de aur pe care le cumpăra tatăl. Feciorii bombăneau cînd cărau pîine de la cantine, în schimb aveau buzunarele pline, fiind mai puțin săraci decît tinerii de vîrsta lor. Singură, teta Despa, nevasta lui de o viață, îl seconda în munca de Sisif rostogolind alături de el pe străzile Bucureștiului un bulgăre uriaș și alb de brînză.

Cînd au murit bătrînii, oile au fost vîndute. Pe cele prea amărîte le-au făcut pastramă și a fost chemat atuncea tot neamul să împartă cu ei păcatul. Am fost și eu acolo și am mîncat pînă la lacrimi. Întinși pe cuverturi în curte, printre grămezi de fleici și focuri unde puteai să le frigi, mîncam cu disperare și cu ură, fiecare mîncă amintirea turmelor pe care le-au avut strămoșii lui. Făceam lichidarea.

Satul tatălui meu se află la o aruncătură de băț de orașelul Veria și la o oră și ceva cu mașina de Salonic. Acolo a trăit bunica, văduvă din 1907, singură și neajutată de nimeni, cu șase copii de gît.

Rezum o conversație pe care am avut-o cu șanga Vrană, vecină din Doliani și de-o vîrstă cu tata. *Tetă Șanga, cine o ajuta pe bunica, neamurile bunicului, ai ei? Știu că era rudă cu oameni bogați... Acolo ne ajutam mult, fată, dar, așa... cineva care s-o ajute nu era. Și atunci cum trăiau? Muncea la casele altora, mergea la oraș?*

La acest gen de întrebări răspunsul era un nu categoric. Torcea, știam că torcea, împletea ciorapi, dar cu asta nu cred că poți să hrănești șapte guri. La un moment dat, lui Șanga îi scapă: *Uiii, mămica ali mani, bunica ta Caterina avea casă mare de piatră cu două caturi, lua bani buni cînd o închiria. Cui o închiria?, m-am repezit. Eh, cui voia casă. La noi vara urcau din satele din vale aromâni de-ai noștri și închiriau o cameră, două, cîte le trebuia. Îi primea cine avea casă și nevoie de bani.*

Cît de simplu a fost! Am respirat ușurată. Existența bunicei mele devenea posibilă și clară. A trăit 91 de ani. Îi plăcea să spună că în tinerețe fusese înaltă și frumoasă, frumoasă ca o catircă din Ghimulzina! Cînd am cunoscut-o eu era șchioapă, cocoșată și aproape oarbă. Ascultam ce zicea, dar nu puteam s-o cred. Cînd a murit însă, trupul i s-a destins și am avut ocazia s-o vedem cum proptește coșciugul cu capul și călcîiele. Legată la cap cu două basmale negre părea o madonă carbonizată.

Așadar, se putea trăi din chirii... Zile în șir am încercat să compun imaginea unei case ocupate de chiriași, chiriași care vin peste tine cu tot calabalîcul și obiceiurile lor. Nu pot să știu dacă se certau sau se ajutau și își vorbeau cu dulceață. Am dreptul să le presupun pe amîndouă. Toleranța, mai bine zis îngăduința, are vechi rădăcini în Balcani, dar acolo unde încetează izbucnesc cruzimea și florile răului.

Mă gîndesc că închirierea casei era mai ușor de practicat la aromâni, avînd în vedere faptul că unii erau recent sedentarizați și, prin urmare, iarna, la cîmpie, stătuseră ei înșiși prin casele altora. O astfel de experiență te face să percepi casa mai puțin ca un spațiu privat și, mai curînd, ca un adăpost temporar pe care poți să-l exploatezi. Tot închiriind, au ajuns să înțeleagă că o casă poate aduce bani ca o oaie sau ca o bucată de pămînt. De aici pînă la a deveni hangii este numai un pas, pe care aromânii l-au făcut. Cineva povestea cum a întîlnit într-un loc primejdios și îndepărtat un tînăr aromân care ținea un han. Familia își vedea liniștită de viață acasă și el se lupta singur cu greutatea de neînchipuit. Nedumerit, omul l-a întrebat de ce a ales o cale atît de grea și tînărul i-a răspuns: *Vezi, domnule dragă, unde e locul greu pîinea se cîștigă mai ușor, iar unde e bine de trăit, pîinea se cîștigă greu pentru că toți se indeasă.* Din hangii s-au făcut patroni de hoteluri și restaurante. Frații Capșa nu erau tot aromâni?

În hanuri era multă mizerie. Peste tot în Balcani rolul hanului era de a asigura securitate călătorului și mărfii. Confortul nu conta nici la han, nici în multe case. Povestește Burileanu cum, primind adăpost într-o casă din satul Cerna, a dormit în aceeași cameră cu alți șase oameni, vaca, iapa, măgarul, un juncan și cîteva găini. Singurul care a fost dat afară a fost cîinele, nu care cumva să-l muște pe călător.

În fotografia făcută la botezul meu figurează 58 de bărbați și de femei. Mare înghesuală. Cinci sînt greci și cincizeci și trei aromâni. În anturajul părinților mei raportul s-a menținut. Pînă și fotografii erau aromâne, se numea Papacostea. Despre el știu doar că făcea fotografii bune și că umblai după el cu anii ca să ți le dea. Cînd venea clientul, prieten sau nu, îi spunea: *astăzi vii? Nu sînt gata, vino mîine!* Omul revenea și Papacostea îl lua la rost: *păi, azi ai venit, eu ți-am spus să vii mîine, de ce vii azi?* Pentru fotografie aromânii au avut o veritabilă slăbiciune. Fotografii fotografilor au fost frații Manachia. O să-ți spun povestea lor.

De murit, a murit de diabet, în 1964. În mormîntarea a fost filmată de un grup de cinești amatori. Nu mult timp după aceea, nevastă-sa, Vasilichia și băiatul lor i-au pus pe mormînt o placă de marmoră pe care scria „*Tuca peciva Milton Manachia, 1880-1964. Prv filmski snimatel na Balcanot.*”

Așadar, norocul cinematografului balcanic s-a născut la Avdela. Dar nu în 1880, cum s-ar putea crede, ci mai devreme cu cîțiva ani, atunci cînd s-a născut fratele mai mare al lui Milton, Yanachi, pe care tatăl lor, Dimitri Manachia l-a trimis mai întîi la gimnaziu în Ianina și apoi la

Facultatea de Belle Arte de la Paris. Întors de la Paris, înainte de 1898 – dar nu cu foarte mult înainte, că n-avea cum –, el inoculează fratelui Milton recenta sa pasiune pentru fotografie. Ca urmare, în 1898, deschid împreună la Ianina un studio fotografic. Pe firma dughenii trebuie să scrie „Frații Manachia.” Succesul este enorm. Tot timpul sînt invitați la Bitolia, care reprezenta în vremea aceea capul și buricul vieții culturale aromânești. Azi așa, mâine așa, în 1902 se mută definitiv în Bitolia. E mai bine așa! Deschid un nou atelier fotografic numit „Artistic foto studio.” Dacă este să cred articolul din Frunză Vlahă, pe care îl rezum, deși cunosc cîteva dintre cărțile serioase pe care le-au dedicat fraților Manachia grecii, sîrbii și bulgarii, dacă e să cred ce spun ai noștri, succesul îi urmărește și la Bitolia. Fac portretele celor mai importante pașale, fotografiază aromâni bogați și mai puțin bogați. Mai aventurier și mai romantic, Maltu, adică Milton, își ia aparatul de fotografiat și merge la Avdela, Perivole și Samarina. Fotografiază tot ce-i cade sub ochi.

În 1906, cei doi se prezintă la prima Expoziție de fotografie balcanică din București. Primesc tot felul de distincții, între care și titlul de fotografi ai Curții Regale din România. Și, tot în 1906, ce-i trece lui Yanaki prin cap? – Yanaki, care ajunsese între timp profesor mare... – nici mai mult, nici mai puțin decît să se ducă la Londra – *how do you do, how do you do* – și să cumpere camera de filmat cu numărul 300. Se întoarce la fratele Maltu și îi zice: E?!

Fratele Maltu pune mîna pe cameră, îi bănuiesc tulburarea, și începe să facă film. O filmează pe bunica lor Despa care împlinise respectabila vîrstă de 107 de ani. Vreo 102 avea deja în fotografia pe care i-o făcuseră în 1900, la Ianina. Dacă faci socoteala, rezultă că Despa s-a născut prin 1798, adică în plină vreme a lui Ali Pașa din Tepeleni... Filmele lui Maltu, reține, te rog, sînt printre primele documentare etnografice din lume. Îmi aduc aminte de o horă care se întinde peste niște dealuri și văi și niște imagini care reprezintă „chinul lîinii” urmărită din momentul torsului și pînă la țesut.

În 1911, frații Manachia îl fotografiază pe Sultanul Mehmed Rashid al V-lea, care se afla la Bitolia. Să fotografiezi un Sultan! Toate periodicele aromâne din acei ani publică reclama Studioului Manachia, unica bancă de imagine etnografică pentru Balcani. Nu știi cît a trăit Yanaki. În 1957 și în 1961, Milton îl fotografiază pe Tito. Ultimele lui fotografii datează din 1963, cînd, bătrîn de 83 de ani, surprinde dezastrul produs de cutremur la Skopje. Moare după un an.

Biblioteca Academiei deține un fond de fotografie Manachia. Cîteva zeci de piese avem și noi, la Muzeul țăranului Român. Cea mai bogată arhivă pare să fie în fosta Iugoslavie. Cu un efort minim aș putea afla unde. Se spune că s-ar găsi acolo 6 000 de negative și 2 000 de metri de peliculă de film. N-am să ajung să le văd niciodată! Frații Manachia mă interesează în măsura în care fac parte din lista mea de „aromâni grozavi.” Faptul că au fost grozavi este mai mult decît evident. Dacă n-ar fi fost atît de grozavi, grecii nu s-ar fi străduit atît să-i scoată greci, nici sîrbii să-i scoată sîrbi... Scriu despre ei cărți groase pe hîrtie cretată. Deși noi nu ne sinchisim, frații Manachia sînt aromâni. În ce mă privește, de cîte ori parcurg liste de nume din care fac parte Yanaki și Maltu, îmi vin în minte vorbele Elencăi Dudescu, spuse nepotului Ion Ghica în vreme ce îi dădea să mănînce pastă de gutui învelită în hîrtie: „...cînd mă gîndesc la evghenia familiei noastre, uite, îmi vine amețea.” Mă ia și pe mine cu amețea cînd mă gîndesc cît de mari am fost și cum am ajuns...

În anul 1809, în Țara Românească, dreptul la liberă practică pentru medici nu se căpăta oricum, trebuia să ai recomandarea unui comitet care, în anul pomenit, se compunea din doctori care se numeau: Gh. Schina, Silvestru Filitis, Constantin Darvari, Constantin Caracaș și Emanuel Rizu. Adică numai aromâni!

Și primul pacient al primului spital domnesc – Colțea – a fost tot un aromân. Este vorba de mețovitul Costin, numit mai apoi Ologul, care, chirigiu fiind, trecea prin București și a făcut saftea spitalului prin amputarea unei degerături la picior. După ce s-a vindecat, cu hrisov domnesc a primit loc de casă lângă Dîmbovița, unde s-a însurat și căpătuit.

Nu știu să existe un studiu amplu asupra medicilor aromâni. Cine s-ar apuca să-l facă ar avea ce scrie. La 1706, Dimitrie Halchia își ia diploma de doctor în Italia. Ioan Nicolide de Pindom (1737-1828) practică medicina la Viena, fiind medicul coloniei grecești și aromâne. În 1785 este deja membru al Academiei din Viena, iar în 1794 tipărește o carte intitulată *Comentariu asupra felului cum trebuiește vindecată boala franceză sau malafranța, redactată în greaca vulgară pentru folosul public*.

Din zona Zagori proveneau vracii numiți caloiatri, moștenitori ai unor tradiții medicale vechi. Umblau prin târguri și strigau să-i audă toți, uite marele doctor, marele „hernier!” Aveau chiar cu ei un sac cu „hernia.” Operau și cataracte, vindecau de toate. Personal, cred că între ei existau și aromâni. Un argument ar putea fi argoul lor profesional. Ziceau *tufa* la casă, *aghiotufa* la biserică, *katafianos* la medic... aromânii aveau gustul limbajelor secrete, iar performanțele lor ca vindecători sînt cunoscute. Se spune, de pildă, că Cimu al Șputa din Gopeș scotea dinții cu pistolul. Oricît am stat să mă gîndesc cum făcea n-am găsit un răspuns. În schimb, cum puneai Calciu al Dafin din Tîrnovo spînzurătoarea am înțeles întrucîtva. Cică lua un lemn, îl lega cu o sfoară și îl așeza sub talpa piciorului. Celălalt capăt al sforii îl lega de dinte și acum nu rămîne decît să-ți imaginezi ce fel de om putea fi acela care, dintr-o smucitură a capului, reușea să-și scoată dintele.

Gheorghe Celea furnizează lui Papahagi o informație din Vodena. Turcul Negeb bei lua o lingură ciobănească nouă din lemn de merișor și o așeza peste haina bolnavului pe lîngă locul durut. În lingură punea un cărbune aprins peste care așeza o bucată de hîrtie pe care scria ceva turcește. Mai spunea cîteva formule și apoi punea pe om să se dezbrace. În dreptul locului unde a stat lingura apărea o bășică pe care puneai o frunză de pătlagină. Bășica se spărgea și boala se ducea. În Cadrilater, alt turc făcea aceleași tratamente și, tot la Vodena, altul, mai al dracului, vindeca om sau vită de departe, fără să vină la fața locului.

Cînd unul era bolnav rău și nu se știa ce are, erau chemate la casa lui cîteva bătrîne care dormind acolo, lîngă el, „îi puneau diagnosticul” în funcție de visul avut și tot după vis îi indicau locul unde trebuie să se facă pentru el ofrande de însănătoșire.

Cine avea amețeli trebuia să mănînce ficat fript de măgar.

Bolnavul de pojar nu avea voie să vadă foc și în casa lui nu trebuia să se vopsească și să se spele rufe.

Cînd un om avea dureri de cap cineva îl scuipa pe frunte și, cu o ață, îi lua măsura capului o dată și încă o dată; dacă la a doua măsurătoare „capul era mai mare” rezulta că „s-a deschis” și omul trebuie să umble o vreme legat la cap cu o cîrpă.

Pentru mâltheadă (vărsat) aveau vaccin: din pustula unui bolnav se lua puroi pe o hîrtie sau cîrpă și cu un ac cu ață treceau prin cîrpă și apoi prin pielea celui vaccinat.

Despre cîinii turbați se spunea că *au fost luați de lună* sau se credea că au mîncat o ciocîrlie care, după ce s-a ridicat în înaltul cerului, a căzut de acolo moartă. Se credea, de asemenea, că era suficient să te latre un cîine ca să turbezi. Cîinii de la prima fătare a unei cățele nu se păstrau pentru că erau predispuși la turbare. Nu pot să uit cum tatăl lui Nacu, bărbatul lui Pepo, a fost mușcat de un cîine turbat și s-a îmbolnăvit. O vreme a fost legat de gard, dar înnebunise și se chinuia atît de tare încît pînă la urmă a fost împușcat.

Din cartea lui Hâciu am aflat cum puteai să intri în afaceri atunci cînd nu aveai capital. Te duceai la unul din sat care era negustor mare. El te întreba: Ce vrei să deschizi, băcănie, dugheană de pînzeturi? Păi, asta vreau. Bine, ia marfă, ia bani, spune ce-ți mai trebuie, dar du-te în tîrgul cutare. Luai ce era de luat și mergeai unde te-a trimis și deveneai „om din rețea.” Începeai așa și puteai să ajungi mare și tare.

De exemplu, băiatul lui Ștefan Cuimgiu din Bitolia, devenit, după ce s-a chivernisit, Coengiopol, a fost băiat de prăvălie la Parascheva Atanasi. Pe urmă a ajuns mare negustor de lipscănie, staroste al tuturor corporațiilor de negustori din București, fapt care explică de ce a făcut parte din delegația care în 1866 l-a primit pe Regele Carol. Coengiopol avea atelier de haine bărbătești pentru elite și confecționa și odoare bisericești. El creează industria națională de mătase - duzi, viermi, țesături. Primește medalia de aur la Lyon pentru mătasea românească. și le face pe toate în treizeci de ani pentru că la cincizeci și nouă de ani moare.

Succesele sînt de toate felurile. De exemplu, Mihalache Buia, cel amăgit la treisprezece ani de un cărvănar gopeșan ca să vină la București, ține între 1880-1926 cafeneau Macedonia, apoi Panziana decorată rafinat și luminată cu lampioane japoneze. A pornit în afaceri conducînd hotelul Vlașca, unde a introdus program de varieteu... Curajos.

Istoria care urmează este cea a lui Jean Nicu, fiul lui Panaioti, care era argintar în Grecia. Jean a început ca un sărăntoc cărînd la Nevesca lemne de foc cu măgarul. Apoi s-a plictisit și a revenit la taică-su în Ianița, nu pot ști ce făcea acolo. Ca să-și găsească norocul, pleacă din nou la Cavala, unde în vremea aceea se pierdeau și se cîștigau mari averi. Sărăntoc cum era, a intrat slujbaş, colector de tutun, fără să știe că s-a născut în zodia tutunului. Acolo, la Cavala, dă peste unul, Max Popovici, care recepționa tutunuri pentru România și care îl întreabă, nu vrei să lucrezi la R.M.S.? Ba da, zice Jean și vine la București prin 1892-1893. Dar și aici orizontul este prea aproape și acceptă un rol de specialist în tutunuri în Finlanda. De acolo trece la Stockholm în calitate de director pentru aprovizionarea cu tutunuri. Îți place? Stai așa, pentru că steaua lui mai are de urcat. În scurt timp ajunge director general al regiilor de tutun din Norvegia, Suedia și Danemarca. Profită apoi de închiderea frontierelor în primul război mondial și cumpără toată partida de cafele și tutunuri care fusese destinată Germaniei, adică face o afacere mare cu ajutorul mafioților lui din Veneția. Avînd prin clauză de contract dreptul de a lucra pe cont propriu, se retrage din direcția generală și începe afacerile lui pe picior mare. Și cine crezi că îi ia locul?! Spiru Odi molovisteanul, adică un simpatriot.

Ce să facă Jean cu banii, cum să-i cheltuiască? Mai întîi își construiește la Stockholm o vilă albă, albă ca un tort, pe care o numește Nevesca. Apoi își cumpără o insulă drept în fața Stockholmului și, după ce și-a organizat viața gospodărește, și pe apă și pe pămînt, începe să facă dani pentru Atena.

Am avut o sumedenie de argintari grozavi. De pildă, frații Fila, care erau șapte, cât zilele săptămânii: Dimitri, Adam, Nauni, Stavru, Iancu, Nicola și Gheorghe. Lucrau pentru orașele Bitolia, Skopje, Alexandria, Salonic și Vidin. Se zice că Gheorghe a făcut pentru sultan două sfeșnice, care n-au fost sfeșnice, au fost două minuni. În 1860, sultanul în persoană îi cere două piese în care să figureze doi curmali. Argintarul îi propune un proiect care să reprezinte doi platani și care au câte 6 metri înălțime fiecare, 31 de lumânări, splendide colivii de canari și bazine în care să înoate peștii. Deasupra fiecărui sfeșnic Fila a așezat un vultur. Frumos! Erau maeștri argintari și meșteri argintari ambulanți. Specialitatea lor era filigranul, o artă a migalei și a ritmului. Erau răspîndiți peste tot, foarte numeroși în Călaru și Seracu. Dar pricepera te conduce uneori pe căi greșite; la Niculița, de pildă, a funcționat un cuib de calpuzani. În grotle de la Cătăflicu, în anumite perioade, se falsificau bani.

Peste tot în Epir, Macedonia și Albania, podurile de peste râuri erau făcute de aromâni, precum și bisericile, giamiile, casele-palate, de fapt, toate construcțiile importante.

Kanitz, un etnograf german căruia îi datorăm enorm, povestește cum l-a întâlnit în 1872 pe Nicolae Ficioglu, constructorul unui pod grandios făcut la comanda lui Midhat Pașa. Consemnează că nimic din înfățișarea acestuia nu-l deosebea de un țăran oarecare și că lucrul la care se referea „arhitectul” cu maxim entuziasm era costul podului, 700 000 de plăștri, măsura banului nefiind ceva de neglijat în Balcani.

Tot de la Hâciu aflu că somptuoșitatea caselor era impresionantă. Cea a lui Niciota, de pildă, număra 64 de camere, fusese construită în 1840, fațada era decorată cu balcoane și colonete delicate, iar în curtea interioară avea fântini, după moda din Triest. Pictori iconari, pietrari, cioplitori... vara păstori, iarna meșteri. În cărțile de artă balcanică îi regăsim pe aromânii noștri desemnați ca albanezi, bulgari, sârbi, greci. Încep să cred că nu-i nimic de făcut.

Am avut călugări, episcopi, preoți cu har, dar și excroci. Unul, de pildă, elibera, contra cost, certificate cum că fata creștină cutare a trecut de bunăvoie la religia mahomedană. Actul era necesar pentru a putea fi vîndută pentru haremurile turcești.

La Nevesca și Pisuderi existau cică aromâni care se deghizau în popi. Se îmbrăcau în sutană și se puneau în slujba bulgarilor pe care îi botezau, cununau și înmormîntau bolborosind „slujbe” inventate pe care bulgarii nu le înțelegeau pentru că nu știau grecește. Ca să se descurce în situații dificile inventaseră un argou „profesional” prin care dascălii improvizați anunțau pe falșii preoții că se prefigurează o primejdie. *Deschideți ochii pe afară, palmodia dascălul pe nas, să nu vie vreunul cu negre să ne facă samarul!* Cei „cu negru” erau reprezentanții autorităților turce, iar „a face samarul cuiva” însemna să-l bați pe spinare pînă să-l snopești.

Nu pot să trec nici peste povestea popilor făcuți la Guva al Pardale de lîngă Gramaticova. Guva era o grotă unde lala Gheorghe Celea ascundea pe feciorii care voiau să scape de armată. Îi ținea acolo pînă cînd reușea să cumpere pentru ei diplome de preoți. Fărșeroții din Gramaticova, atunci cînd vedeau un preot care nu respecta tipicul, spuneau imediat, ăsta a-nvățat la Guva al Pardale. Într-un sat de lîngă Gortcha, la o dată pe care nimeni n-o știe, oricum în jurul anilor 1900, sătenii au gonit preotul grec și au cerut Patriarhului să le trimită unul cum trebuie care să țină slujbele în românește. Pentru că răspunsul Patriarhului întîrzie – e drum lung pînă la Constantinopol – ce să facă oamenii? au trimis o scrisoare Papei de la Roma dezvăluindu-i

originea lor latină și cerându-i un preot potrivit pentru limba lor. Mai prompt și mai eficient, Papa le-a trimis un preot așa că, în timp de o lună a înființat o parohie aromână de rit catolic. Nu știu din ce motiv treaba s-a terminat prost. Oricum, faptul e consemnat într-un ziar.

Cu adevărat interesante mi se par cazurile de musulmanizare, mult mai numeroase decât ai crede, pe care cărturarii aromâni le-au ocolit discret, singurul recunoscut fiind cel al comunei Nânta, trecută în biserica lui Alah cu toți membrii ei. Atenție însă, cazul este acceptat și pentru că cea mai mare parte a comunității se compunea din megleni.

Musulmanizarea se producea în circumstanțe foarte diverse. În anul 1790, 36 de sate din Berat și Permeti, suferind nespus datorită turcilor, au ținut Postul Paștelui cu strictețe, s-au rugat și... Dumnezeu nu i-a ajutat în felul în care se așteptau ei. Atunci au chemat un hoge și au trecut la religia turcilor, punând totodată mâna pe arme și apucându-se, ca albanezii, să trăiască din jaf. Tot în secolul XVIII, o familie care nu putea să ridice capul de ghinioane s-a rugat lui Dumnezeu, s-a rugat sfinților și, într-un tîrziu, oamenii și-au zis, haide să vedem cum e cu Alah și, printr-o întimplare, le-a mers bine. Așa a trecut tot satul la o religie care se practică fără lumînări și unde mîntuirea sufletului se face cu mai puțină cheltuială. Odată, un sat s-a musulmanizat pur și simplu pentru că preotul ortodox obișnuia să întîrzie la slujbă lăsînd să aștepte degeaba mai marii comunității. Multe sate au aderat la religia lui Mahomed forțate de satrapul din Ianina, Ali Pașa, care le trimitea un imam și, cum necum, satul se convertea în frunte cu preotul, noroc că multe dintre aceste convertiri au durat puțin.

Nu mi-a fost ușor să găsesc aceste exemple. Burileanu a avut curajul să privească realitatea de care alții s-au jenat. Povestește cum, cu ochii lui a văzut aromâni care vorbeau aromâna, dar erau musulmani. La Spele, aromânii musulmanizați practicau în ascuns ritul creștin și își păstrau numele creștine în familie. Mit Tase din Grădiștea îi spune lui Burileanu că au în comună șase familii din Frașari care sînt pașele. Rudele aromâne ale rudelor din Frașari erau Buș Tase, Tamilici, Sin Dini, Steriu Colea, Petre Lici. Acolo, a adăugat, musulmanii Ismail Pașa, Adem Pașa și Alim Pașa erau veri primari cu străbunicii lui și unul dintre fiii acestora, Malik bey, este bogat și are cîntecul lui în Frașari și din cîntec se vede cinstea de care se bucură.

O poveste stranie este cea a lui Hasan, românul musulmanizat, care vine să-i propună lui Burileanu o afacere. Cînd vine la hotel să tranșeze vînzarea monedelor antice, începe în italienește. Turco buono, turco fino, beve acqua, non beve vino. După care o întoarce: *turco bono, turco fino, non beve acqua, beve vino. Păi, cum bei tu vin, turcule*, îl întrebă Burileanu. Așa a ajuns Hasan Löci să-I povestească de ai săi, care erau români și au venit în urmă cu 500 de ani din România. Au venit înainte de a fi zidită cetatea Tiranei și familia lui a făcut parte din dieta lui Skanderberg, iar el, cînd era bogat, a călătorit în Italia, Franța, Austria, Germania și România. Löci îl asigură că în Spata sînt mulți aromâni musulmani. Întrebînd pe alții despre Hasan, lui Burileanu i-a fost confirmat faptul că fusese bogat cîndva, că ruina lui a îmbogățit 100 de familii din Elbasan și tot atîtea din Tirana.

Există alte exemple din care rezultă că musulmanizarea nu se făcea atît de ușor. Turcii, cînd își începeau propaganda, începeau cu lecția de spălat ritual. Lîngă Vodița era o comună unde creștinii aromâni nu se lăsau duși de nas și, cînd Hogeia încerca să-i învețe să se spele aceștia se aruncau despuiți în apă și îi strigau: *noi așa ne spălăm, vino și tu să vezi ce bine e!*

Într-o zi, Burileanu se întîlnește cu un albanez care vorbea aromâna. *Ce ești tu?*, îl întrebă.

Răspunsul vine: *român. Păi, cum român, dacă părinții tăi sînt albanezi? Citez din carte: „Noi am fost albanezi, domnule, dar de puțin timp ne-am făcut și noi români.”* Cică mulți din albanezii musulmanizați din jurul comunei Frașari mai știau că au fost cîndva aromâni. Ei se închinau, făceau cruce peste pîine înainte s-o taie, se închinau lui Hristos pe care îl numeau Azăret Issa. Pe Sfîntul Nicolae îl numeau Aider Baba. Nu țineau nici Ramadanul și nici Bairamul. Dumnezeu să-i înțeleagă.

Poate să mă întrebe cineva dacă asta este tot ce am avut de spus despre credința în Dumnezeu a aromânilor. Într-un fel, da. Toate cărțile care se referă la această temă ne comunică imaginea admirabilă a unor credincioși perfecți. Ce m-a nedumerit este faptul că aromânii nomazi n-aveau un preot al lor, nu erau legați de o biserică, nici de un cimitir. Fără să am argumente îmi vine să cred că aceștia au îngroșat cîndva rîndurile bogumililor. Vorbind în acest fel la cenaclul George Murnu prin anii '80, am reușit să stîrnesc multă iritare. Un bărbat din adunare mi-a scris vreo treizeci de pagini despre viața religioasă a aromânilor din satul Doliani, adică tocmai satul în care s-a născut tata. Din respect nu i-am răspuns, dar îmi venea să strig: satul Doliani a fost fondat în 1899, problema este ce se întîmpla cu un secol, două, trei mai înainte?!

Închei cu o istorioară ambiguă ca toată situația. Este vorba de Vasilichia, nevasta preferată a lui Ali Pașa din Ianina. Era aromâncă și turcul a iubit-o ca un turbat. După unii, l-a iubit și ea, după alții, nu, l-ar fi urît de moarte, căci în ziua cînd au venit satrapii s-o ia din casa părintească s-ar fi jurat pe cruce să se răzbune. Remarcabil mi se pare gestul amozului care a aruncat 40 de ocale de zahăr în locul din care doamna lui bea apa ca să-i îndulcească inima și i-a îngăduit să aibă în palat un altar în fața căruia să se roage Dumnezeului creștin. După moartea lui, anumite surse pretind că Vasilichia s-a retras în liniștea unei mănăstiri, iar altele ne-o prezintă eșuînd într-un bordel, bețivă și dependentă de opium. Alegeți cum vreți.

Cu berbecul cel mare și negru povestea a fost așa. Într-o vară niște fărșeroți din Muzachia își pășteau niște oi pe malul unui lac. Oile pășteau și din lac a ieșit un berbec mare și negru. Era înalt cît un cal, avea coarnele cît roata carului și, sub coadă, podoaba bărbăției lui avea dimensiuni colosale. A intrat în turmă, a mîrlit toate oile și, cu un behăit tunător, s-a aruncat în apă. Ciobanii nu au luat în seamă evenimentul, au făcut glume. Chiar strigau, brava lui, halal, chestii din astea. Dar iarna, cînd au revenit în Muzachia, oile toate au fătat cîte doi, trei mieluți. Erau negri și aveau privirile rele. Un fel de mirare stăpînea pe bietezele mame, trase, împinse de niște berbecuți cu coada groasă. Ciobanii tot nu s-au priceput să citească semnul, așa că în toată liniștea au revenit în vara care a urmat pe malul aceluiași lac. Și, pe cînd oile pășteau, haida, hai, din nou a ieșit berbecul cel mare și negru. Acum purta la gît un clopot mare de argint. Mieii, care se aflau pe lîngă mame, i s-au strecurat printre picioare, au făcut de două ori be, be și l-au urmat în apă. Nu poate fi maginată durerea oilor și nici spaima ciobanilor. Pe lîngă lacul acela nu au mai trecut niciodată.

Redau conținutul discuției pe care Burileanu a purtat-o cu Tode Mitru cu care tocmai se împrietenise. Tode îl întreabă dacă este însurat. Nu încă, dar mă însor. Să-mi spui cînd te însori, să-mi trimiți vorbă, vreau neapărat să vin la nunta ta. Păi, cum să vii tu în Italia, îl întreabă Burileanu. Pe iapă. *Pe iapă poți pînă la Valona și mai departe începe marea.* Stă Mitu o clipă descumpănit și insistă apoi: *pe iapă, lasă că vin pe iapă.*

Aromânii au umblat mult și, cine umblă mult știe rosturile drumurilor:

- să pleci la drum luni și joi;
- să porți în buzunare sare și tămâie;
- să nu te culci lângă fintini și sub nuci;
- când calul dă semne că vrea să nu plece, să-l ascuți;
- când vrei să nu se întoarcă un om, îi pui sare în ghete;
- dacă vrei să se întoarcă, îl faci să treacă peste un vas cu apă peste care e așezat un colac în care ai înfipt un ban;
- preotul trebuie „să citească” hainele călătorului;
- în ziua când pleacă cineva din casă nimeni nu lucrează și, mai ales, nu mătură;
- cine deapănă lână după miezul nopții incurcă drumurile călătorilor;
- cine toarce după miezul nopții toarce drumurile celor plecați de acasă.

Ard de multe secole bibliotecile în Balcani. Ca să scape de foc, un manuscris trebuie să aibă noroc. Și, dacă nu îl arde focul, îl udă apa, dar, dacă nu îl udă apa, îl îngroapă cutremurul și, dacă nici cutremurul nu-l îngroapă, îl descoperă alte mâini decât cele care trebuie și, fie că îl distrug, fie că îl așează cu indiferență la loc. Or norocul de a fi descoperit încă o dată mă trimite la o imagine pe care o propune doctrina Zen pentru a ilustra șansele unui suflet la reîncarnare. Există, se zice, în fundul oceanului o broască țestoasă care se ridică la suprafață odată la 600 de ani și care – pentru ca sufletul să se reîncarneze – trebuie să nimerească în dreptul unui inel care plutește oriunde pe ocean și să-și treacă prin el capul.

Sînt scrieri care se ascund, te miri cît de bine se ascund. Uite, cum scrie Burileanu prin 1905 cu privire la mănăstirea Ardenița pe lângă care trece: *„Această mănăstire românească e pe mîinile grecilor ca toate mănăstirile din aceste locuri, ea conține, după cîte am aflat, acte vechi, desigur importante, căci unele sînt relative la vechile comune românești ce se găseau odată în aceste locuri.”* Cîți români au cercetat arhivele din Ardenița, ce-o fi acolo? Habar n-avem.

La Moscopole, povestește tot Burileanu, după catastrofă, cei care au rămas parcă s-au timpit. Negustorii întrebuițau cărțile vechi ca să protejeze foile lor contabile jechoase iar Evanghelia cea mare din biserica Sfîntul Nicolae, scăpată din urgie nu se știa cum, era lăsată de dascăli pe mîna copiilor care o legau cu ață și trăgeau după ei sau o așezau proptea la ușă. Pînă s-au supărat, din fericire, doi preoți grecomani și au luat-o și au încuiat-o într-o ladă de fier. S-o fi găsit lada?

În secolul XVIII, aromânii scriu în patru alfabetice iar istoria acestor scrieri este de multe ori uluitoare. De pildă, ca și cînd nu ar fi destul de surprinzător faptul că în 1811 un aromân din Larisa tipărește o gramatică italienească, dintr-o prefață anonimă datată și localizată cu 9 octombrie 1778, Leipzig, aflăm că este o reeditare și că gramatica a fost scrisă de Toma Dimitrie din Seatiștea în vremea cînd Theodor Cavaliotti scria prima carte de citire pentru aromâni. Oricum, remarcabil mi se pare faptul că primele scrieri ale aromânilor înregistrează glosare și gramatici, adică instrumentele cu care să învețe limbi, ca și cînd n-ar fi știut destule, poliglosia lor fiind un fapt bine cunoscut.

Pouqueville pretinde că aromânii care au călătorit vorbeau o mulțime de limbi și că găseai la ei în case biblioteci bogate în măsură să depaneze pe călătorul rafinat obligat să se limiteze

la câteva cărți strecurate în bagaj. Francezul precizează că întâlneai ediții serioase de clasici greci, literatură franceză, iar din felul cum o spune rezultă că acest gen de biblioteci nu constituiau o raritate.

Deși iubirea aromânilor de cărți mă umple de mândrie, nu reușesc deloc să mi-i reprezint pe cei care aveau astfel de biblioteci. Nu erau nici profesori, nici scriitori, așa că nu înțeleg când citeau, cum și unde încăpea cititul în viața lor activă. și, dacă citeau, să zicem, clasici greci, cu cine comentau, iar după ce jonglau cu subtilitățile din greaca literară, cum se mai întorceau la aromână? Nu o simțeau ca pe o haină strîmtă din copilărie în care ideile mari se exprimă greu? Dar poate că greșesc și nu era o haină, ci o cetate sau, dacă nu vrei cetate, un munte, un cuțit, o armă simplă și periculoasă cu o viață proprie, așa cum sînt toate pumnalele lui Borges. Aromâna era cuțitul pe care îl ții ascuns sub haină, la piept.

În neamul nostru primul care a pus deoparte cuțitul a fost tata. Ca pedeapsă, vorbea prost nu numai aromâna, dar și toate limbile pe care le știa. Eu buchisesc aromâna cărților ca vai de lume și Ana, nepoata mea, mai mult ca sigur n-o s-o învețe niciodată. Mă întreb cum vom vorbi cu strămoșii la Judecata de Apoi?

Ce înseamnă o Iradia? Un fel de ordonanță turcească. Pentru ce Sultanul a trebuit să dea în 1904 o Iradia care să permită aromânilor să țină slujbe în aromână și să învețe aromâna în școală? Pentru că mișcarea panelenistă considera prezența aromânei în biserică un păcat și în școală o crimă. Patru decenii a curs mult sînge nevinovat.

Învățămîntul românesc în Balcani a început în a doua jumătate a secolului XIX cu o poveste romantică al cărei personaj principal este Averchie. Ioan Iaciu Buda, tatăl lui și Tasa, mama sa, care era nepoata lui Hagi Ioti, frate cu Djuvara și cuscră cu Badralexi, nu aveau copii. Ca urmare s-au apucat să facă ce obișnuiau oamenii, se întreceau în a fi miloși și darnici cu săracii, se rugau, mergeau la mănăstiri, ridicau paraclise. Pînă la urmă au adoptat o fată și Dumnezeu le-a răsplătit eforturile cu trei copii: Marița, Șanea și Atanase. Părinții au murit însă repede și i-au lăsat pe copii, unul în grija altuia. Timpul trecea. Iarna coborau cu oile în Casandra, vara urcau în munte la Călivele lui Badralexi lîngă Salonic. Cînd Atanase a împlinit 16 ani, ce i-a trecut prin cap? Într-o zi i-a cerut soră-si niște bani să cumpere oi. Ea i-a dat și el s-a dus la Muntele Athos să se călugărească. Cînd a aflat, Marița s-a îmbrăcat în negru și l-a bocit ca pe un mort. Soțul ei și celnicul Badralexi, în calitate de parasocru, au trimis o scrisoare către egumenul mănăstirii, în care îl amenințau că vin să-i dea foc. Bietul egumen l-a trimis acasă, n-avea nevoie de belele. Atanase vine și trage direct la Badralexi, nu la sora lui și îi spune ce planuri are. Îi vorbește de crezul lui, de menirea lui și îl convinge. Cînd au terminat de vorbit, celnicul a trimis doi copii la sora Marița să o anunțe că Atanase a venit. Și ea, intrînd în cameră, a vorbit printre lacrimi: *nu ți-a fost milă de numele părintesc de te-ai călugărit ori n-ai mai fost în stare să trăiești între oameni?* Nu se știe ce a răspuns fratele rătăcit. Cum necum, una alta, treacă meargă, nu știu ce, îl întîlnim peste cîțiva ani sub numele de călugăr Averchie la București.

Era într-o zi cînd trupele recent constituite defilau în fața Domnitorului Cuza. Un tînr care se încurca în sutană le privea cu ochi dilatați. Pentru prima dată în viața lui vedea o oștire peste care nu flutura steagul verde turcesc cu semilună. Copleșit de fericire, Averchie a strigat: și eu sînt român! Venise la București trimis de Sfîntul Munte în legătură cu niște drepturi asupra

mănăstirii Radu Vodă. A avea timp berechet. Se alătură unor bărbați care începuseră lupta de rededeptare națională. Îl aduce pe nepotul lui, Ioan Șomu Tomescu, fiul Mariței, la Seminarul central. Oamenii cu care are relații Averchie se numesc Magheru, Rosetti, Cristian Tell, Bolliac, Bolintineanu... Acaparată de noile preocupări, își strică relațiile cu Ivirul, mănăstirea unde își avea metania la Sfântul Munte. În schimb, primește din fondul facerilor de bine 4 000 lei cu care aduce zece juni pindeni între doisprezece și paisprezece ani, deștepți și cu știință de carte. Mai obține, el știe cum, 20 000 de lei să plătească profesori, internat, haine și mâncare pentru o perioadă în care copiii trebuiau aduși la nivelul școlilor publice românești. Cei zece juni vor fi viitorii apostoli. Cu aceasta rolul lui Averchie s-a cam terminat.

Dar școala în limba română debutează cu adevărat prin Dimitrie Cozacovici. Altă poveste. Născut la Aminciu. Este absolventul unui liceu comercial din Budapesta. În 1821 îl regăsim ca aghiotant al lui Alexandru Ghica. După patru decenii, în 1860, organizează împreună cu alți patrioți primul Comitet Macedoromân la București. Membru fondator al Academiei Române, își lasă moștenire toată averea unei școli românești care ar fi urmat să se deschidă după moartea lui în Tesalia sau Epir. Teama că o longevitate nedorită i-ar putea amîna ctitoria îl împinge la o soluție abruptă. Se sinucide! Executorii testamentului sînt: V. Alecsandri, Cristian Tell, I. Brătianu și V.A. Urechea. Tot el este autorul manifestului bilingv al Comitetului Macedoromân.

Pe vremea aceea oamenii erau altfel, luau foc ușor. Este cazul lui Dimitrie Atanasescu care, croitor din Tîrnovo fiind, dă într-o cafenea din Constantinopol de manifestul Comitetului Macedoromân. Înebunește. Aruncă foarfeca și se apucă de școală. Urmează liceul Matei Basarab din București și, în 1864, Domnitorul Cuza în persoană îl ajută să deschidă o școală în comuna natală. Patru luni treaba merge strună, după care omul este arestat ca un răufăcător. Intervine Alexandru Ghica, Atanasescu deschide altă școală în Bitolia și apoi revine la Tîrnovo. Publică o mulțime de cărți între care *Tetrascriptiunea* și *Abecedar pentru feciori*. Tiraje mari, cărți difuzate gratuit. Pentru merite speciale primește Premiul Bene Merenti clasa a II-a și un ceas de aur cu capace frumos cizelat. Aproape imediat este înlăturat din toate funcțiile de către adepții învățămîntului centralizat, el fiind reprezentantul variantei vechi de școală, patronată de eforiile comunale.

Altă poveste. După toate socotelile mele, Sima trebuie să se fi născut prin anii 1780. Ea l-a avut copil pe Goul al Ghianci Cosmu, care s-a căsătorit cu Mața, fata lui Dori Craja, care, chirigiul fiind, făcea drumul de la Gopes la București în două luni. Când erau bogați, Sima usca banii pe tăvi și îi răsflora cu bățul ca să nu prindă mucegai. În timpul lui Ali Pașa au sărăcit însă. Croitor de meserie și din fire păgubos, Ghianci Cosmu, cel căsătorit cu Mața, încearcă să refacă bugetul familiei călătorind pînă la Iași și Constantinopol. Nici un folos! Dar drumurile părinților aduc uneori avantaje fiilor care, mai devreme sau mai tîrziu, le refac.

În anul 1843 Mața al Dori Craja chirigiul, îl naște pe Dimitri Gou Ghianci, care își va spune mai tîrziu, pornind de la Cosmu, Cosmescu. El are mai mulți frați și surori. Biografia i-o scrie fiul unuia dintre ei, mai precis băiatul lui Ghianachi, fratele pe care la 1861 îl găsim la Galați, unde ține trei cuptoare de pîine și cafeneaua *Cazino*. Ca să-l ajute în afaceri și ca să-și găsească și el un rost, vin mai întîi un frate, apoi tatăl, croitorul și, în fine, Dimitri, care între timp lucrase

la un cuptor în Bitolia. Afacerile merg mulțumitor. Numai că Dimitri are un apetit scăzut pentru plăcinte și croitorie, lui i-a intrat în cap să învețe carte. Atît și nimic altceva. *Frate pe frate nu brănește*, comentează nepotul biograf, *dar ca vai de acel ce nu are*. Ajutat, fără prea mult entuziasm, dar ajutat, Dimitri învață atîta carte cît să devină învățător.

În anul 1865 deschide în Gopeș o școală într-una dintre odăile casei sale. Acolo el introduce metodele școlii lancasteriene, pupitrul, tabla neagră și, mai cu seamă, lansează moda școlii mixte. Biograful menționează și preiau cu titlu de curiozitate numele lui Sica care a fost prima fată din Gopeș care a putut să citească din *Apostol*. Apostol și visător îndrăcit, Dimitrie transportă cărți în spate, le trece cu dificultate prin vămile turcești, traduce în aromână colindele tipărite ale lui Anton Pann, traduce Irozii, conduce prima buluche (bandă) care merge de Crăciun în Bitolia cu Steaua. Urmează cîtiva ani cînd nu mai știm cu precizie ce face, oricum, organizează, începe, conduce, riscă. Subit, traiectoria vieții lui se frînge în unghi drept. Crepuscul de apostol pîrlit, ultima parte a vieții sale și-o petrece la Ploiești ca proprietar al hotelului Macedonia. În loc de numere, camerele aveau scrise pe uși numele unor comune care fuseseră cîndva proprietarului dragi: Gopeș, Moloviște, Magarova, Crușova. *Dă-i Gopeșull!*, striga proprietarul băiatului de la „recepție.” Iar dacă oaspetele aromân n-avea bani, legea hotelului Macedonia era să-l lase să stea gratis. De fapt, fostul apostol se ocupa de afaceri cu mîna stîngă, preluînd cu dreapta conducerea Societății Macedoromâne din Ploiești.

Vrei să știi dacă există o literatură în aromână? Există! Dacă are un viitor? Nu știi! Este foarte greu, dacă nu imposibil, să faci literatură într-un idiom lipsit de sprijinul unor instituții culturale și al unor structuri de stat. Pînă la un moment dat, aromânii au scris în patru alfabet și au vorbit toate limbile care le-au ieșit în cale. În timpul din urmă, capacitatea de-a se dizolva între alte etnii le-a scăzut. Cameleonii Balcanilor își schimbă pielea. Treaba a început de pe la mijlocul secolului al XIX-lea, cînd au început să pretindă a le fi recunoscută condiția de aromâni. Pe la 1900, un hangiu aromân din Bitolia avea trei feluri de tacîmuri, pe unele scria „poftă bună” pe grecește, pe altele în turcește și pe ultimele în aromână. Cosmopolit și versatil, așternea masa ținînd cont de etnia clientului, recunoscînd aromânului dreptul de a fi aromân.

Cunoști peticul acela de hîrtie, cel mai des rupt dintr-un caiet, care răsare pe sub preș, se strecoară pe sub ușa sau în cutia de scrisori și prin intermediul căruia cineva necunoscut se adresează deopotrivă Sfîntului Anton și ție, lui printr-o rugăciune și ție printr-un blestem? Zice că să-ți ardă casa și să-ți crape masa în cazul în care rupi vraja și nu adaugi o verigă acestui lanț bolnăvicios. Dacă nu m-ar oripila procedeul de trei ori – în primul rînd pentru că îmi pătrunde în casă, insinuant și parazită ca un gîndac, în al doilea rînd pentru stilul său imperativ și, în fine, pentru că nu știu de ce îl asociez cu magia neagră –, atunci m-aș lăsa dusă în voia încîntării pe care mi-o provoacă un text copiat cu obstinație la infinit. Și, pentru că îmi place să cred că nu există nici un sistem de autoreglare, îmi imaginez cum, într-un timp oarecare, blestemul ar fi adresat Sfîntului Anton și rugăciunea mie, apoi, textul ar degenera în sonet, romanță, problemă de geometrie, semn de cabală... orice.

Comparația poate să ți se pară forțată, cele ce urmează nu au nici o legătură cu Sfîntul Anton. Este vorba, pur și simplu, de cîteva poezii pe care le-am citit într-un ziar aromân. Versurile sînt

asociate unui nume perfect obscur, Mehmed Said, despre care redactorul ziarului spune că ar fi un coleg turc cunoscut la Universitatea din Liegru. Și, scrie în continuare, aflându-se turcul în Macedonia, a avut ocazia să asculte cîntece aromânești care, plăcîndu-i foarte mult, le-a cules într-un elan romantic, mai curînd a pus pe cineva să le noteze și să i le traducă în turcă din care le-a tradus el însuși în franceză. În varianta franceză versurile au ajuns la redactorul de care vorbeam și acesta le-a transpus în română și le-a publicat. Așadar, aromână, turcă, franceză, română... Mi-am luat libertatea să intervin pe ici pe colo socotind că la o atare aventură nimic nu mai contează.

*Fiul pașei din Salona joacă-și joacă calul negru
lîngă rîu, atunci cînd Despa vine cu ghiumul la apă.*

*Dar din munte ca un vultur privește Anton,
finanțatul ei!*

*Fiul pașei din Salona, sărută și aruncă
mănunchiul de flori,
Apa-l duce pînă la Despa. Despa-l pune-n
brîul roșu.*

*Dar Anton încearcă amnarul carabinei,
aman, aman.*

*Despa își descîntă floarea,
„Să știi că te-a cules Anton,
mănunchi de flori, vorbă înmiresmată,
te-aș pune noaptea în pahar la căpățîiul meu;
Să știi că te-a legat Anton,
mănunchi de flori, mingiere de rouă,
te-aș purta la piept pînă cînd te-ai ofili;
Să știi că te-a aruncat Anton, în cărarea
de apă care vine pînă la mine
te-aș pune la icoană și i-aș cere mamei să
mi te prindă în păr cînd voi muri.”*

*Anton ochește, dar nu în fiul pașei, nici în calul
lui cel negru,*

*Ochește chiar în brîul Despei unde spînzură
florile fără noroc.*

*Ay, ay, ay, ar spune aici Garcia Lorca.
și mai ochește odată, dar nici în capul,
nici în inima fiului de Pașă*

*Ci drept în mîna lui dreaptă, blestemata
lui mînă,*

*să nu mai culeagă blestemate
mănunchiuri de flori.*

Este uimitor câte etnii și-au găsit rost și adăpost în Peninsula Balcanică! Iar dacă au supraviețuit într-un spațiu atât de mic este pentru că au practicat arta coabitării. Unul negustor și navigator, altul agricultor, altul mercenar, fiecare popor și-a definit o vocație. Aromânul numai face figura omului total, în afară de navigație este prezent în toate, păstorește, cară marfă, prelucrează aurul, argintul, arama, piatra și fierul, vindecă de boli, luptă, zidește, țese, coase, face cărbuni și plăcinte, tipărește cărți, animează centrele comerciale din Balcani, împânzește cu oi munții și șesurile. Dominat de tendința de a cuprinde cât mai mult, aromânul interpretează rolurile mai multor personaje. Transparența și elementaritatea ființei sale interioare, dublate de o grozavă energie, îl fac să suporte povara acestor deghizări.

Cine are gust pentru priorități de tipul, ce a fost mai întâi, oul sau găina, poate să postuleze că la aromâni la început a fost oaia. Călcînd în urma turmelor, oamenii au învățat să trăiască, iarna la șes, vara la munte și, între timp, pe drum.

Similar vieții de turmă, puterea este concentrată într-un singur om, fiecare ins trebuie să știe să facă tot ce este de făcut. Știința grupului nu se divide, ci se repetă, întreagă, în persoana fiecărui membru al său. Iar ceea ce știe să facă pentru sine și pentru ai săi, poate oricînd să facă și pentru alții, atunci cînd merge să se așeze în oraș.

Dar este oare corect să ne imaginăm că într-un trecut îndepărtat aromânii erau o masă enormă de păstori care trăiau de-a valma cu oile și că într-un al doilea timp au coborît de pe cal, mai întâi cu un singur picior, pentru a deveni transhumanți și apoi de tot, ca să trăiască în case? Sau este mai verosimilă ipoteza că aromânii au început prin a fi sedentari, mizera istorie fiind cea care i-a pus pe drumuri? Mi se par neconvingătoare ambele ipoteze. Eu cred că „de la început” adică din primele secole ale celei de-a doua jumătăți a primului mileniu, au fost și nomazi și transhumanți și sedentari, „locuiau” în munți și cîmpii, dar și în sate și orașe, cu alte cuvinte, îi găseai peste tot. Sînt, probabil, ultimul om potrivit să vorbesc despre satele și orașele locuite de aromâni, nu voi face decît să prezint informații din cartea lui Athanasie Hâciu, adăugînd câte ceva din ce am citit în alte cărți. Hâciu prezintă așezările pe „fronturi,” zice frontul Aspropotam Pind, Epirul de jos, Epir-Tesalia, Albania-Adriatică... Fericită alegere cuvîntul front, căci război a fost!

Cînd a venit momentul să decid în ce fel voi ordona informațiile am căutat o formulă care să semene cu frunzele care cad toamna pe trotuar. N-am găsit, așa că am optat pentru ordinea cea mai lipsită de grație pe care o cunosc, cea alfabetică. Prin urmare, începem, nu cu Moscopole, ci cu A.

Aminciu

Noi îl numim Aminciu, dar grecii îi zic Mețovo. De întemeiat, zice Hâciu că l-am întemeiat noi și că acolo puteai să întîlnești un fenomen social destul de curios. Cele trei clase: notabilii (cogeabași), negustorii și meseriașii și, în fine, plebea numită populu puteau fi recunoscuți pe stradă după un șnur roșu care le înconjură haina. La notabili șiretul borda gulerul hainei și cobora pînă la poale, negustorilor și meșteșugarilor le mergea șiretul pînă în talie iar populu avea haina garnisită cu roșu numai la guler. În piața centrală populu nu avea ce căuta. Lor li se rezervase o cîmpie. Căsătoriile între cei de „sus” și cei de „jos” erau de neconceput și mi se pare faptul cît se poate de firesc, avînd în vedere că pruncul născut dintr-o astfel de mezalianță n-ar fi știut pînă unde poate să-și coasă șiretul.

Mețovo este locul de baștină al lui Averoff, everghetul care și-a împărțit prin testament averea în folosul celor care respiră aerul orașelor: Mețovo, Vutunosu, Cuțufleni și Ameru. Generozitatea lui îmi amintește de întemeietorul dinastiei osmanliilor, primul Osman care, de bun ce era, mergea pe străzile Brusei și striga, cui îi este foame, cui îi este sete, cine are vreo nevoie să vină la casa mea. La fel a făcut și Averoff, numai că amincienii, rîioși, cînd a venit în oraș Evdochia, nepoata lui, mare everghetă și ea, nu i-au permis să intre în oraș decît îmbrăcată în port popular. Ea, săraca, venise în haine europene. Oricum, cînd, într-un album de costum țărănesc grecesc vei întîlni frumoasele haine mețovite, amintește-ți că sînt aromâne, așa cum aromân este și costumul evzovenilor care pășesc pîntenog în fața Parlamentului la Atena.

Nu pot să trec mai departe fără să pomenesc frumoasa poveste a celnicului Floca. Demult, un vizir învrăjbit cu Sultanul și-a găsit adăpost sub haina albă a celnicului Floca. Celnicul, suflet filotim, i-a dat să mănînce, să bea, l-a dus iarna pe unde s-au dus și ei, iar de Sfîntul Gheorghe a urcat cu el la munte, adică la Aminciu. Turcul ce să facă, stătea și iar stătea și, din cînd în cînd, îi spunea lui Floca, așa și pe dincolo, cum o să-l răsplătească dacă va scăpa. Floca era om serios și nu îl lua în seamă. Uite însă că a venit roata la știrbină, cum zicea Premintele Solomon, adică balanța s-a înclinat în partea Vizirului și acesta, dornic să se revanșeze, i-a scris lui Floca un firman pe puncte prin care Sublima Poartă le îngăduia aromânilor din Aminciu să-și pască liniștit oile în Tesalia și Epir, scutea comuna de prezența demnitarilor turci și, mai mult chiar, cerea turcilor aflați în trecere prin Aminciu să schimbe potcoavele cailor lor la ieșirea din oraș, să nu le ia amincienilor nici praful de pe drum. Taxa pe care urmau s-o plătească era una simbolică și, lucrul cel mai însemnat, Aminciu putea să ofere azil fugarilor, la fel ca o mănăstire sau o cetate. Așa au trăit, bine merți, amincienii, pînă cînd Ali Pașa din Ianina, satrapul, tiranul, dușmanul, le-a pus unghia în gît și le-a negat toate drepturile cîștigate pe vremea lui Floca, ceea ce i-a făcut pe oameni să-și părăsească gospodăriile și să-și ia lumea în cap.

Se mai spune că, atunci cînd a primit firmanul lui Floca, după ce l-a citit, cadiul din orașul vecin a adunat zapcii și le-a spus, aveți grijă să nu-i deranjați pe aminceni. Dar s-a găsit unul dintre zapcii să întrebe cum ar face să-i recunoască. Păi, a zis cadiul, să vă ascundeți pe la răspîntii și să trageți cu urechea. Cînd îi auziți pe unii vorbind vrute și nevrute, puneți mîna pe ei, sînt sigur sărmănioți din Samarina, dacă vorbesc de furturi de vite, iarăși să-i legați sînt pîrvuliații din Perivole, hoții cei mai hoți, și dacă vorbesc despre femei frumoase, dați-le cale liberă, sînt amincenii lui Floca, Sultanul e cu ei!

Arbănași

Jirecek pretinde că Arbănași s-ar fi întemeiat odată cu Moscopole de oameni din același neam, veniți din Epir. Erau bogați și vorbeau aromâna și greaca. Afaceri mari cu Ungaria, Polonia, Rusia și, desigur, cu Principatele Române, de vreme ce au fost primii aromâni care au venit în grupuri compacte la București. Oricum, Iorga consideră că ei ar fi „grecii” din companiile comerciale sibiene și brașovene. Așa o fi. Cine vrea să afle cîte ceva despre aceste companii să citească pe Olga Cicancici. În ce mă privește, vrînd să știu și mai mult, am mers la Sibiu în cimitirul unde sînt îngropați o mulțime dintre ei. Trei ore a stat bietul Radu pe o piatră funerară, noroc că era soare, iar eu am copiat toate numele de pe cruci. Cînd am ajuns la București mi s-a furat imediat poșeta și toată documentația mea s-a dus...

Femeile din Arbănași erau frumoase. Kanitz zice că, atunci când pășeau în casa unui aromân bogat, puteai să te crezi într-unul din palatele Italiei de Nord. Nu avea motive să mintă. Iar cea mai frumoasă casă, după spusele lui Kanitz, aparținea unei familii pe nume Brîncoveanu. În trecut fie spus, Vodă Constantin Brîncoveanu își lucra banii la Veneția cu un bancher aromân. În 1797, orașul Arbănași a fost făcut chisăliță. Ca urmare, notează Hâciu că zice Caragiani apud Jirecek, locuitorii lui s-au risipit. Mulți vin în Principate. Mă întreb însă dacă nu intenționau să vină oricum. Am să repun această întrebare ori de câte ori mă voi referi la catastrofe de acest gen, arderea Moscopolei, arderea Gramostei și așa mai departe. Pentru că eu nu pot să cred că oamenii serioși, bogați și puternici se lasă aruncați din case când i se cășună unui turc nebun. Ar mai fi de adăugat că pe lângă Buzău există o comună cu numele Arbănași. Pură coincidență, pot să spun, pînă va face cineva niște studii.

Habar n-am cîți locuitori a avut Arbănași în perioada sa de glorie. Este greu să socotești avînd în vedere că turcii nu numărau pe femei și pe copii. Bărbații plăteau haraciul anual. Lor li se măsura capul cu un fel de căpăstru. Tot ei plăteau taxa care îi scutea de serviciu militar. Recensăminte nu se făceau.

Avdela

Avdela, pretind unii că exista încă din timpul Imperiului Bizantin. Despre această comună în cartea lui Hâciu scrie: „*O mare dizlocare a celnicilor din Avdela a avut loc sub conducerea falnicului șef de trib Badralaxi (Bardă Alexi) care, cu 600 de familii înarmate, s-au retras spre sud-est spre munții Veriei și ai Neagusteii, întemeind acolo așezările Selia de Jos, alcătuite din vechea Selia, Marusia și Volada și repopulînd Xiroliovadul (Uzungiova) părăsit de greci. Exodul ar fi avut loc cîndva între 1775 și 1821.*”

Oricum, pentru că a venit vorba de Călivele al Badralaxi trebuie să adaug că între aromânii care au fost de la întemeiere, pe lângă avdeliați mai erau locuitori din Perivole și Samarina, precum și un număr mai mic de bătuți. În lista cu numele contribuabililor comunei Avela din Pind, pe lângă nume ca: Paciurea, Cutroci, Dimu Buru, Tocică, Bagua, Dauti, Damașioti, Exarhu, Iani Buru, Iani Barda, Gogu Haği-Simu, Caracosta, Bucuvala, Ceapar, Papahagi, Manachia, Saguna, Tanașoca, Bușulengă, Cialera, Cavachi, figurează și cel care ar putea fi primul meu strămoș consemnat, pe numele său Mane Șafarica.

Iar tatăl lui Caragiani, profesorul din Iași, ce crezi că era? Cărvănar avdeliat ce lucra de prin 1850 pe ruta Avdela-București. El a fost cel care a cărat lui Averchie, în 1865, pe cei 10 copii aromâni aduși la școala din sfinții Apostoli, unul dintre ei fiind Tului Taci, fiul chirigibașului Georgachi Taci, care lucra pe linia Durațo, Valon, Corița Constantinopole și Larisa și care trata pentru afacerile lui direct cu guvernatorii vilătelor.

Cînd a trecut prin Avdela popa Cosma, cel cu propaganda grecească, mai precis cel care a grecizat patruzeci de sate din Zagor, a fost bătut și alungat pentru că avdeliații nu se temeau de blestemele unui bărbat cu poale lungi.

Ce a dat Avdela pentru renumele nostru? Să facem o mică socoteală – luptători: Nicolo Giuvara, Alexi Traguda, Panaiot Benachi, Capitan Dipla, omul lui Caciandoni; cărturari: cum spuneam, pe Caragiani, dinastia celor cinci Papahagi (Pericle, Nicolae, Tache, Valeriu și Marian), apoi pe

Nuși Tului, care avea ștofă de mare poet, pe T. Caciona și pe cei doi fondatori de școli aromâne, Nicolae Tacit și Apostol Mărgărit, care au înființat cel puțin atâtea școli cât Spiru Haret, iar despre ei nu știe nimeni nimic.

Bitolia

În Bitolia, moscopolenii începuseră cică să vină mai înainte de-a le fi fost distrus orașul. Am impresia că în Balcani un oraș se ridică atunci când altul se pregătește să cadă. Ca să înflorească Bitolia și Skopje se pare că a fost nevoie să piardă teren Seresul și Perlepu, bașca moscopolenii de care vorbeam, dintre care menționez familiile: Nicaruși, Goga, Bușa, șulira, toți foarte bogați. Când Nicaruși și-a logodit băiatul, semnul de logodnă pe care l-a trimis fetei a fost o tavă plină cu galbeni austrieci. Casele lui aveau pavilioane de sere în care creșteau plante rare și cântau canari. Și nu era Nicaruși singurul om bogat. Când la o licitație condusă de Valiul Bitoliei, Ghiorghii Ciomu, furnizor al armatelor turcești, a cerut concesiunea tuturor trecătorilor și a fost întrebat cine garantează pentru el, Ciomu a zis că hamalii. Care hamali, s-a supărat Valiul. Păi, cei care o să care aici sacii de bani.

Pe la 1890 și ceva Faveyrial estima numărul aromânilor din Bitolia la 15 500. Născut în dioceza Lyonului în 1817, șeful călugărilor lazariți din Bitolia a purtat aromânilor un interes special. Nenițescu descrie întâlnirea lor dând numeroase amănunte dintre care rețin pe cele care m-au tulburat. Francezul era atât de legat de ai noștri încât spunea că, dacă ar fi crezut în metempsihoză, într-o viață anterioară a fost, probabil, aromân. I-a arătat lui Nenițescu un sertar plin cu manuscrise explicându-i că după moartea lui, aromânii vor găsi acolo „tot ce îi privește.” Credea că aromânii sînt înzestrați cu daruri pe care nu le au celelalte popoare balcanice și că poporul vlah va contribui la unirea bisericilor învrăjbite ale lui Hristos. Nenițescu a vrut să-l fotografieze, dar călugărul a refuzat. Moare în 1893 și, culmea, Nenițescu primește din partea unui aromân din Bitolia o fotografie a lui Faveyrial, mort pe catafalc, pe care o introduce la pagina 257 în carte. Bietul bătrîn, n-a putut să-și apere chipul după moarte. Despre Faveyrial mi-a vorbit un membru al familiei Hașoti, care îi datora franceza pe care o vorbea.

În orașul unde în noaptea de Înviere preotul striga „Hristos a-nviat” în șase limbi, biserica avea un rol economic important! Sfîntul Dumitru, care era o enorie bogată, funcționa ca o instituție de credit pentru negustorii din Bitolia, Vlahoclisura, Castoria și Magarova. N-o să mă crezi, dar biserica Sfîntul Dumitru îi credita și pe turci! Oamenii își încredințau economiile epitropiei cu un uzufruct de 9%, care era ceva. Iar biserica, avînd ea însăși averi însemnate, emitea bancnote numite cahmei cu valoare de un piastru, cinci și zece parale, hîrtii care ajungeau pînă la Nijopole, Bucova, Magarova. Relațiile dintre oameni se bazau pe bună credință. De pildă Ioan Sonte, care își ținea registrele comerciale în aromână scrisă cu caractere grecești, a fost ales epitrop al bisericii și casier general pe viață, funcție pentru care muncea cît șapte fără să primească vreun ban. Asta era pe la sfîrșitul anilor 1800.

După 1900 orașul s-a tot grecizat dar, scrie Hâciu, nicăieri în altă parte nu a întîlnit o pecete a primăriei pe care să stea scris *Olah muhtari*. Iar pe nufuz, adică pe actul de naștere, la aromâni scria clar și citeț *român*. De la Bitolia s-a tras Dumba, consilier aulic la Viena și om îngrozitor de bogat.

Călaru

„...*Văzut de pe muntele Buru (Buros) pare pierdut în fundul unui crater,*” notează Hâciu. Buru este numele uneia dintre cele mai vechi familii aromâne din cele atestate de Caragiani, iar în albaneză burr înseamnă bărbat.

Călaru s-a îmbogățit din afacerile cu Veneția. Mai bine ca oriunde își găsește loc aici povestea lui Țal Simota, ascultați! Țal Simota era din Vlahoclisura și legătura ei cu Călarul, din cite știu eu, se reducea la un vas. O carafă de vin din cele pe care oamenii le numeau *bucale* sau *birbile* sau *bojane* și care, peste an, stăteau pe polițe în camera bună, iar de sărbători erau coborâte spre cinstirea oaspeților de seamă. Era, de fapt, o faianță despre care Pericle Papahagi înclină să creadă că avea o proveniență vieneză și, în sprijinul acestei păreri, invocă pe bătrînul Atanase Simota, care, încă pe la mijlocul secolului XVIII, deschisese la Viena o mălîfătură, adică o manufactură. Carafa, naiba știe dacă s-a spart sau zace pe undeva într-o casă sau muzeu, ne stă la îndemînă prin fotografia publicată de Papahagi într-unul din numerele Analelor Academiei. O expertă în faianță, examinînd fotografia, mi-a spus că, mai curînd, este italienească dar, în absența obiectului, nu poate să jure. Deci, în ce privește originea vasului mă dau bătută. Vasul este însă cu cîntec, sau, mai precis, cu poezie, fapt care a stimulat și interesul lui Papahagi. Pe burta buianului, într-un medalion oval, sînt scrise în alfabet grec următoarele versuri în aromână:

Călărețu ameu, biá vinu ca pi ateu.

Multu se nu biae, se nu te vemai.

Tra se nu ți se fache reu, tra se nu te mbetu eu.

Vnă oară se biai și acase ți se vai.

Inspirația poetului pare să fi fost mai mică decît virtutea. Pericle Papahagi a descoperit faianța în jurul anilor 1900 și tot ce a putut să afle de la bătrîna Simota, și îmi permit să o numesc așa avînd în vedere că atinsese venerabila vîrstă de 95 de ani, tot ce a putut deci să afle este că vasul se afla la ei în casă de aproape o sută de ani.

Ce-i cu acest catren, îți vine să zici!? Istoria obiectelor cu inscripții este lungă și a făcut o carieră bună în Balcani. La Bitule (Bitolia) se spune că Zisi Goga grava pe cuțite și iatagane versuri pe care le compunea el în mai multe limbi. Te duceai la Zisi cînd voiai ceva mai original sau mai personal – pentru că obiectele pe care erau scrise urări și vorbe de duh le găseai în tîrguri – și îi ziceai cam ce vrei. Tu dădeai bănuțul și el făcea treaba.

Cu adevărat năucitor cred că a fost momentul în care ochii mirați ai lui Papahagi au putut vedea perechea geamănă a vasului, care, într-un chenar identic, avea scris un catren, în limba greacă de data aceasta. Iată ce spuneau versurile traduse în română:

Călăreților, bucurați-vă

Și beți cu sănătate

Vin dulce și roșu

Ce desfată inima.

Așadar, o formulă enconomastică de genul celor scrise pe stacanele de bere și pe cămile de vin nemțești, franțuzești, italienești, austriece și așa mai departe. Cu atât mai interesant mi se pare textul în aromână. Pericle Papahagi îl examinează din punct de vedere ortografic și găsește că autorul învățase să scrie după un sistem superior celui moscopolean. Prozodia, complexă, pledează și ea pentru existența unei poezii culte de factură ocazională. Pentru că presupunem că un locuitor din Calari a comandat două vase identice, unul fără inscripție, aceasta putînd fi adăugată ulterior ceea ce ar presupune existența unor ateliere locale. Și nu putem să excludem existența acestui gen de ateliere din moment ce, încă de la sfîrșitul secolului al XIII-lea, la Raguză și Veneția, găsim în chitanțe și testamente nume, zic eu, aromânești de tipul: Pietro Greco detto Cimilarca sau Mathius ditus Peliza. Nu sînt convingătoare? Poate. Dar pun întrebarea altfel, Atanase Simota care avea *mălifătută* la Viena, el sau unul ca el, nu putea avea atelier în Grecia? Oricum, ceea ce este cert, vasele familiei Simota sînt o probă a vieții „literare” din tîrgurile românești pe la anul 1800.

Castoria

Un orașel care, cît ai bate din palme, țac-pac, a produs un număr de 200 de milionari. Banii s-au făcut din resturi de blană, pielicele mici de zebelină, jder, unghii de samur, bucățele care nu depășeau patru milimetri și pe care le trimiteau cei plecați cu alte treburi prin cele mai neașteptate colțuri ale lumii. Și ce crezi că făceau oamenii din Castoria cu aceste bucățele de piele care erau atât de mici încît nu puteai nici să le calci în picioare? Se coseau mărunțel unele de altele după un procedeu pe care îl învățau și copiii la școală și făceau din ele „scînduri” de blană 60/80 cm, tocmai bune pentru mesade.

Castoria este foarte aproape de locul numit Stejarii Frumoși, unde David, fiul lui șişman, a fost ucis de vlahi Othites, adică, poate de niște cărvănari aromâni, lucru pe care istoricii aromâni l-au tratat întotdeauna cu jenă, socotind că nu este politicos să-ți începi istoria cu o crimă.

Oricum, oamenii din Castoria au comis un alt gest de impolitețe, timp de mai multe secole refuzînd să primească pe moscopolenii care căutau un adăpost. Și, ca să fie urîtul urît, pentru a-l opri pe moscopoleni să intre în oraș, au cerut ajutorul lui Kiazim Pașa, adică unui turc. Nu încerc să scriu o istorie a infamiilor aromâne, dar nici nu mă feresc de ele atunci cînd îmi ies în drum.

Corița

Valuri, valuri, aromâni din toate părțile vin și întăresc orașul: păstori grămosteni, meșteșugari din Moscopole, șipișca și Niceea, argintari din Crușovo, croitori din Pleasa. S-au adunat unii peste alții încît, dacă întrebai pe stradă un copil mai mărișor ce fel de aromân e, putea să nu știe.

Crușova

Cică odată, au intrat în orașul Crușova niște sîrbi care ar fi zis: *Ovde sfi su veliki gazdi*, adică: aici toți sînt boieri mari. În vremurile ei bune, Crușova număra 3 500 de case. Cînd l-a văzut, Weigand a exclamat: *Aici e Veneția pe uscat! E feeric!*

Și Crușova s-a hrănit din moscopolenii risipiți care ajung aici după 1764. Oamenii veneau cu popa în frunte și își construiau o mahala. Așa au ridicat paisprezece mahalale. Pe urmă, nu știu când, au venit grămostenii, între care și familia lui Papatotir Papasteriu, care număra, cică, nici mai mult, nici mai puțin decît optsprezece generații de preoți. Ultimul dintre ei a slujit pînă la sfîrșitul vieții într-o biserică din Piatra Neamț. Strămoașa lui, o văduvă Zoga, cică a venit în Crușova cu o avere de doisprezece mii de oi. Era un fel de țal Celea, dacă îți mai amintești de povestea din prima parte a cărții.

Tot din Crușova se trage voievodul Pitu Guli, voievod de comitații, mort în focul de la 1903 pus de turci în contra bandei pe care o conducea. Atunci a ars și casa lui Niciota, palatul cu 64 de camere despre care s-a vorbit atît.

Cum trăiau oamenii în Crușova, păi, de pildă, pot să spun că pe la 1915-1920, Gheorghe Bandu se acompania, atunci cînd cînta cîntece aromânești, cu harmoniu. A adus instrumentul la București și l-a vîndut în urmă cu zece ani.

Citind despre crușoveni am aflat despre meseria de polițagiu, un fel de cărvănar care transporta valori, bani, corespondență. Iar faptul că erau foarte bogați rezultă din gestul regesc al lui Hagi Bușu care i-a ajutat pe turci cu 900 de cai. Pe urmă, cică și-a îngropat comoara într-un loc, n-a spus nimănui unde, după care a murit.

O altă meserie pe care o practicau crușovenii era îngrășarea vitelor, în special berbeci și țapi. Țapii erau buni pentru seu și pastramă. Toamna, numai o familie putea tăia pînă la 4 000 de capete. Imaginează-ți cît sînge curgea! Un țap ajungea pînă la 70-80 de kilograme, adică aveau greutatea unui bărbat. Vitele se tăiau în trei reprize: în prima, o duzină de mii pentru seu și oase, în a doua erau sacrificate animalele pentru pastramă și, ultima tranșă pleca pe picioarele ei, făcea un drum de două luni și ceva, pînă ajungea la burțile celor căroră le erau destinate. De pildă, Ghica Toșili pornea la drum atît cu oile lui cît și cu ale altora spre Volos, Patras, Pireu. Uneori mîna de la spate cîte cinsprezece turme care, fiecare, putea număra cîte o mie cinci sute de capete. Avea în subordinea lui cîte șaptezeci, optzeci de ciobani. Oaia numită cîvârgic era cea mai căutată în bucătăria turcească. Lîna pleca la Londra, seul nu știu unde, pentru săpun și lumînări, și din ce rămînea storceau ce se mai putea stoarce ca să facă uleiuri.

Extrăgeau terebentină, nefte și sacîz din rășina copacilor, făceau frînghii, abale, croitorie, ceasornicărie, arămărie... Scrie Hâciu: „*Un profesor crușovean din Larisa, mort de curînd la Volo, pe nume N. Carascachi, ar fi lucrat o monografie completă asupra Crușovei, care însă s-a pierdut, după relațiuni date de profesorul Vanciu Cocu.*” Cum se pierd, domnule, manuscrise despre aromâni, cum se pierd! Sub ochii neputincioși ai mamei mele Despina, cînd avea vreo doi ani, a rupt bucățele manuscrisul lui Stere Hagigogu care, cică, ar fi fost o sinteză asupra aromânilor Verieni.

Oricum, crușoveanul avea, se pare, o lege sfîntă, căci oriunde ajungea, și ajungea departe, viu sau mort, de Sfîntă Mărie era acasă.

Frașari

N-am ce să spun despre satul care a fost Frașari, mai bine vorbim de fărșeroți. A spus-o Caragiani înaintea mea, fărșeroții nu pot să provină toți din Frașari de vreme ce numărul lor, apreciază Caragiani, atingea 200 000 de suflete, iar așezarea în discuție nu depășea cîteva mii.

Totul vine de la etimologii. Pentru etnonimul de fărșerot a fost propusă localitatea Pharsala, o ipoteză neverosimilă, din care nu lipseau Cezar și Pompei și numele comunei Frașari. Lingviștii mai trebuie să caute, ce-au găsit nu-i convingător.

Lăsînd la o parte etimologiile, deși am și eu o ipoteză care ne trimite pînă la oseții din Caucaz, trebuie spus că fărșeroții au fost ramura noastră cea mai războinică și, pînă la un moment dat, cea mai conservatoare. Dacă cineva își schimbă portul, oricine avea voie să i-l rupă; cînd o tînără s-a căsătorit cu un soldat grec, fratele ei a venit special din America s-o omoare. Nu cred că era chiar așa, ar fi fost îngrozitor.

Mă încapăținez să-i socotesc pe sulioți aromâni din ramura fărșenotă. Dacă nu ai citit despre republica de la Suli îmi vine să spun că ai trăit degeaba. Femeile sulioate s-au luptat ca niște amazoane, iar mama lui Foti Geavela, după căderea Suliului, a fost angajată în armata franceză cu grad de maior.

În România fărșeroții au devenit buni agricultori. În America au fost primii care au fondat societăți de într-ajutorare. Oriunde s-ar afla însă, vocația lor adîncă este de artiști: pictori, sculptori, actori, cîntăreți, oameni de film.

Furca

Celnicii din Furca... Doamne, ce celnici! La sfîrșitul anilor 1800 Ghiciu avea, fiți atenți: 8 000 de oi, 5 000 de capre, 4 000 de catîri, 200 de ciobani și nimeni n-a socotit cîinii. Păi, se spune că Dimitri al lui Ghiciu s-a dus o dată la Constantinopol cu o afacere și a intrat în curtea palatului călare. Iar Sultanul i-a făcut pe plac, nu i-a zis *du-te mai incolo*, deși guvernatorul venise cu mare scandal. La plecare, Dimitri a fost condus de o suită care să-l păzească și să-i facă drumul mai falnic. Ghiciu mai avea încă patru feciori de același soi și îl mai avea și pe ginerele său Ianuli, îngrozitor de bogat, așa cum bogate erau și neamurile Sufleri și Darda.

Furcenii au fost în primul rînd croitori. Din 1875, mulți vin în Muntenia, prin porturile dunărene și prin Teleorman, unde se ocupă de afaceri cu cereale. Și, dacă vrei să știi, furcenii pretind că bunicul sau străbunicul lui Karagheorghe Petrovici era aromân, născut în sat la ei, Karagheorghe Petrovici fiind întemeietorul dinastiei sîrbești. Tot din Furca a fost și drăguțul de Constantin Exarhu, cel care s-a luptat cîteva decenii ca să avem Ateneu la București și al cărui descendent ține la un post de radio Rondul de noapte, avînd un haz cu totul ieșit din comun.

Gopes

Peste un strat vechi de meglenoromâni a venit unul moscopolean. Migrările din Gopes au fost studiate. Cine își va găsi timp să citească, va rămîne uluit de rigoarea cu care cei plecați pregăteau venirea celor care puteau să-i urmeze.

Gramoste

Cartea lui Hâciu spune la un moment dat că Gramoste a fost un izvor nesecat de aromâni. Așa am ajuns să-mi închipui muntele Gramoste ca pe un mușuroi de oi. De fapt, comuna avea de jur împrejur o horă de optsprezece munți pe care oile noastre pășteau centimetru cu centimetru.

Celnici ramimiți: Hagisteriu, Paciurea! Păi, miră-te și tu, celnicul Paciurea a construit o lapte ductă, o conductă de porțelan care aducea laptele de la stîni aflate la cîțiva kilometri. Creșteau cai pentru mîndria bărbaților. Omul putea să zică: *am 200 de cai* și asta reprezenta ceva.

Cazărmile mari din marginea Bitoliei au fost indicate de celnicul Hagi Steriu. Căci guvernatorul orașului l-a chemat să se sfătuiască și, ba că n-are piatră, ba că n-are bani și fără cazarmă nu poate ține o garnizoană... Hagi Steriu l-a întrerupt și i-a zis: *Urcă-te pe cal și arată-mi locul unde ți-ar plăcea s-o faci. Uite aici*, a zis turcul și celnicul cipan a luat o piatră de jos și i-a zis turcului: *Ridică și tu una*. Acelea au fost pietrele de temelie. Ultimul cuvînt al aromânului a fost: *De-acum e treaba mea*.

Cu adevărat teribil trebuie să fi fost însă cînd a ars Gramostea. Iată povestea doctorului Filip Mișea, reprodusă în cartea lui Hâciu. Totul s-a întîmplat în 15 august de Sfînta Marie. Era în anul, 1760. În oraș se ținea hramul bisericii. Oficiau o duzină de popi în fața unei mulțimi de oameni cuviincios îmbrăcați, care se rugau cu capetele plecate. Toată lumea cînta. Cred că era foarte frumos. Atunci s-au ivit două semne: icoana făcătoare de minuni a trosnit din toate încheieturile, iar candela care ardea sub ea s-a stins. O să spună folcloristul: *E un topos*. O să-i spun folcloristului: *Hai, sictir!* Oamenii s-au speriat, ce-o fi asta?! Și, în aceeași clipă, au izbucnit în biserică doi cărvănari cu vorba întretăiată de fugă și au strigat *că vine spre noi o armată mare de albanezi!*

Doi bărbați au început să tragă clopotele în dungă, bang, bang. Oamenii s-au pregătit de luptă cît ai clipi și nu se știe care ar fi fost sfîrșitul înfruntării – eu îl văd în valuri de sînge – dar cerul n-a voit să fie așa pentru că a început să cadă de sus o ploaie, ce zic ploaie, potop... Apele Nicolei s-au umflat, încît albanezii care se aflau pe partea cealaltă s-au așezat frumos jos așteptînd să treacă dezastrul. Se pare că au avut de așteptat mult. Între timp, grămostenii au pus ce se putea pune pe cal și... fuga.

Cînd apele s-au retras și albanezii au putut să treacă Nicola, au ridicat degeaba iataganele în fața unui oraș gol. Așa că au ars, au șterpelit, au dărîmat, încît toată afacerea a degenerat într-o găinărie. Nepotrivit, ca să nu spun altfel, mi s-a părut din partea grămostenilor faptul – păstrat prin tradiție – că, plecînd la repezeală, au abandonat în biserică icoana făcătoare de minuni care i-a avertizat.

Din 1760 grămostenii se risipesc peste tot: Livădзи, Zanița, Coceani, Nijopole, Magarova, Crușova, Blața, Hrupistea și altele. Un sfert dintre cei 40 000 de aromâni s-au întors înapoi după un timp, dar au fost risipiți iar de loviturile lui Ali Pașa. Ca de fiecare dată îți reamintesc că aromânii preferă să asocieze părăsirea unui loc de un eveniment catastrofal. Poate că grămostenii s-ar fi risipit oricum, ispita era mare.

Altă poveste din Gramoste. Cică era odată un vălămă, adică un paznic la cai. Cei mai buni pășteau iepete sălbatice, crescute pentru prăsilă. Mergea el pe ici pe colo cînd, ajungînd la o mină, undeva lîngă Volo, a găsit o mulțime de bani, monede de aur și argint. Treaba se întîmpla prin 1750. El a încărcat comoara pe cai și, bucurîndu-se, s-a dus la celnicul Paciurea, pentru care lucra și l-a întrebat dacă n-ar voi să facă pentru iepete potcoave de aur și argint. Atît l-a dus capul.

După spusele lui G. Zverca, tinerii, aproape goi, se luptau între ei cu praștiile; în cimitire s-au dezgropat oase de uriași. Vigoarea femeilor era renumită. Coborau de pe catîr, nășteau și încălecau înapoi. Unele, cică, umblau cu părul tăiat, îmbrăcate în haine de bărbat, și cine poate să uite povestea fetei pentru care o fâlcare întregă a plecat în munții Caragiova, nu cumva s-o fure turcul pentru harem. Sau povestea șanei, fata lui Hagi Steriu... Poveștile sînt multe și dureroase.

Ianina

În secolul XIII te pășteau deja oile noastre și doar într-un secol venețienii au făcut din tine un contor important. În secolul XVII, zice Iorga, erai un oraș cît Marsilia. Colegiile lui Maruți și al lui Ghioni, care ți-au adus atîta faimă, recunoști că erau finanțate de aromâni? și cîte altele n-am făcut noi pentru tine și tu, în schimb, i-ai dat adăpost lui Ali Pașa... și tu, Ali Pașa, amărîtule, prăpăditule, ai uitat cînd te luptai cu pașalele turcești în ceata lui Andruțu Verușiu Muciană și cum le-ai cerșit alor noștri să-ți tocmească, pentru că erau mari și tari, postul de dervengui pașa? Ei te-au crezut, or fi avut în minte istoria vizirului protejat de Floca, probabil că și tu ai pretins că le vei respecta privilegiile și apoi ce ai făcut? Degeaba am luptat lîngă tine împotriva lui Ibrahim Pașa din Berat și a pașei din Epir de te-ai pomenit în 1784 pașa al Tesaliei și satrap al Epirului cu titlul de Rumili Valisi, titluri pe care le-ai obținut, pretinde Hughes și o fi știind ce spune, cu firmame măsluite... și chiar mai tîrziu Vlahava, Bucuvală și Hristachi din Preveza te-au ajutat să-i înfrîngi pe bajbuzucii razvrățiți. Mai bine te-ar fi lăsat să cazi în mîinile lor, mînca-te-ar omizile!

Pe urmă ce ai făcut? Ai început hai, ia asta tu, Veli, ia asta tu, Muhtar, ia asta tu, Salik, adică ai început să împarți satele noastre între feciorii tăi, puii de corbi, și să ne faci robi și să ne obligi să ajungem niște vagabonzi, fugind de ici colo. Nu pot să-ți iert modul murdar prin care i-ai învins pe sulioți: trădare, trădare și viclenie. Dar ți-o fi relatat cineva cum pășea călugărul Samuel în luptă, cu Biblia într-o mîină și cu paloșul în cealaltă, iar cînd a venit clipa să fie aruncat în aer cu praful de pușcă din beciul bisericii, a strigat oamenilor tăi „dați foc!”, adică tot el a avut ultimul cuvînt? Noaptea nu te vizitează niciodată Samuel?

Ți-au fost prieteni asasinii, lașii, sperjuri, hoții și, cît de ciudat, o mulțime de oameni buni. Pentru că, de fapt, nici tu, ticălosule, nu ai fost lipsit cu totul de calități. Te-ai rupt de Poartă, ai lucrat pe contul tău, ai scuturat moliile din prapurii Semilunei. Într-o vreme dominată de anarhie, ai încercat să instaurezi ordinea prin anarhie. Napoleon te numea „respectabilul meu amic” și ți-a trimis plocon pe Pouqueville, căruia îi datorăm noi, aromâni, atîtea, fără cărțile lui am fi atît de săraci. Mă întreb de ce ai sprijinit atît literele grecești, pentru ce l-ai susținut pe nebunul de Cosma, care a grecizat tot ce s-a lăsat grecizat? Cu un an înainte să mori ai înțeles ce-ai pierdut îndepărtîndu-ți-i pe ai noștri. Ai încercat să dregi busuiocul, dar era prea tîrziu. Hurșid Pașa te-a învins.

Să numim pe cîțiva dintre cei care te-au ajutat: Nuțu din Capesova, Buroglu din Doliani, Puliu Scrima din Perivoli au făcut parte din consiliul tău de administrație; Gheorghe Turture din Săracu a fost ministrul comerțului, iar pe A. Sarmaniotti l-ai avut comisar general al bilciurilor, pe Colovos din Mețovo secretar. Ion Coletti, nepotul lui Turture ți-a fost medic, secretar și ambasador, Nicolo Mihu Pișca îți administra moșiile din Tesalia, G. Ceaprasli din Săracu a fost medicul fiului tău Vali Pașa. Nu mai vorbesc despre oamenii aflați sub arme, îl numesc măcar pe Karaiscaki.

Ne-ai tăiat, ne-ai prigonit, ne-ai ars orașele și, cu toate acestea, pînă la urmă tot pe noi ai contat, și dacă mizai și mai mult pe noi, cine știe cum s-ar fi scris pînă la urmă istoria. Și acum, la sfîrșit, vreau să-ți spun ceva îngrozitor: după ce am citit șase cărți despre viața ta și am ciugulit tot felul de informații din altele am ajuns la concluzia că ai fost un aromân musulmanizat, unul depravat și ros de nebulie, așa că ai lovit în noi cu furia cu care un frate lovește un frate și numai în felul acesta pot să înțeleg iubirea pe care ți-a purtat-o Vasilichia care, aromîncă și femeie, te-a simțit.

Livădzi

Aromâni grămosteni plecați în lume de scîrba lui Ali Pașa, moscopoleni, pîrvuliați și alte ramuri mai puțin importante. Rețin o legendă pe care celnicul Ioan Cepi a spus-o lui Hâciu, o poveste care ar explica venirea grămoștenilor în Livădzi. Celnicul Cuțuflesa avea o fată foarte frumoasă pe care pusese ochii Ali Pașa. Lucrurile cred că se petreceau cam așa: Ali trimitea niște oamenii cu porunca, să mi-o aduci pe cea mai frumoasă fată a lor la Ianina. În cazul despre care vorbesc tatăl și cîțiva firtați au dat o fugă pînă la Ianina să-l roage pe tiran să-i mai amîne pînă la Paște. Ali a înțeles că sînt în Post și a zis, bine, fără să bănuiască păcăleala care-l aștepta. S-a dus Cuțuflesa acasă, a explicat despre ce este vorba și, sus pe cai! Cu turme, cu tot ce aveau au plecat. Domnișoara Cuțuflesa, scăpată ca prin minune, a fost încredințată unui cioban cu nume prea frumos ca să fie adevărat, cică îi zicea Birbilu. Birbilu avea ordin să o ducă în Casandra. Dar ostașii lui Ali Pașa, dați naibii și ei, au prins de veste și le-au tăiat calea. S-au luat la bătaie în mijlocul unei turme de 40 000 de oi. S-au luptat cu ciobanul și cu celnicii Gheorghe Stăpător și Tegu Papuță Aroșă al Barbă, care avea papuci roșii pe care nimeni nu-i vedea, fiind acoperiți cu monede de aur. Turcii au furat pe cumnata lui Tegu cerînd în schimbul ei bani. S-au pierdut multe vieți și de-o parte și de cealaltă. Încît aromânii au renunțat să mai meargă în Casandra și au găsit un alt loc unde s-au așezat. În ce fel a fost recuperată domnișoara Cuțuflesa nu se spune.

Muloviște

Muloviștenii făceau comerț cu lipitori. Cu multe altele, dar și cu lipitori, care erau de două feluri: calitatea I, care se prindeau cu bulgari care plonjau cu trupul gol în mocirlă și calitatea a II-a, strînse cu piei de bou. Negustorii călătoreau numai noaptea, iar ziua țineau lipitorile în pungi cu apă la umbră.

Scîrboșeniile erau vîndute în Serbia, Austria, Ungaria, Germania, Franța. Era vremea cînd medicina recurgea curent la lipitori. În felul acesta lucra prin anii 1820 Dimcea Cionu, unchiul doctorului Tașcu Trifon. Ducea în Franța, Germania și Ungaria lipitori, ulei de roze de la Kazanlık, apă tare, orezuri, tutunuri și untdelemn. O altă marfă era șofranul boabe și măcinat. Avea căutare mare.

În Muloviște existau 12 preoți ambulanti, care asigurau serviciile religioase în zeci de sate. Cum puteau s-o facă rezultă din povestea care urmează. Odată, unul dintre preoți a fost chemat să înmormînteze un bulgar. Nu putea să meargă și atunci a spus familiei: uite ce facem, la ora cutare voi îl băgați în groapă și să fiți siguri că la ora aceea eu îi cînt acasă la mine sfînta slujbă de înmormîntare. Zis și făcut!

Din Muloviște provin Belimace, Velo și mama finei mele Alice, mama lui Toma și nevasta lui Jean, care au casă în Piața Moghioroș.

Moscopole

Ia să vedem mai întîi ce spune Cartea lui Hâciu. Zice că secolul în care a fost întemeiat orașul ar fi secolul XVI după Aravantianos și XI după Pouqueville. Într-un număr din *Convorbiri*

Literare din 1903 este invocat un document care pretinde că, după 1453, elemente romanice din Constantinopol... adică, ce mai ala bala, după căderea Bizanțului, oameni din Constantinopol construiesc un număr important de orașe. Hahn atribuie succesul Moscopolei acestor refugiați. Oricum, avînd în vedere că în a doua jumătate a secolului XV o serie de orașe din Balcani încep să se împiciorogască, ipoteza unei transfuzii constantinopolitane merită toată atenția. Dovadă însă că aromânii sînt anteriori acestei migrații pare să fie un document păstrat la o mănăstire de lângă Corița, despre care scrie o revistă greacă în 1930. Acolo se zice că linotopeanul Ioan Nicolau a ridicat, pe cheltuiala lui, în 1164, mănăstirea Zermas. Or Corița, Linotope și Moscopole se aflau, ca să zic așa, *dans le même coin*.

Capidan, care era aromân din Pind, are puterea să-și calce pe inimă și să pretindă că ramura aromânilor din Albania se trage din grămosteni și că ei sînt aceia care au populat Moscopolea. Are Borges o poveste pilduitoare pentru renghiurile pe care ți le poate trage loialitatea excesivă. Oricum, nici el nu exclude existența altor grupuri de aromâni.

După tradiție, Moscopolea a avut 72 de biserici, 12 000 de case și vreo 70 000 de suflete. Rîul care o taie în două poartă numele Dzega, pe care l-am întîlnit ca nume de familie la fărșeroți. Pretind unii că Molscopolea avea la un moment dat 300 de ateliere de făurari și 14 corporații. Femeile purtau rochii scumpe din atlasuri, catifele, brocarturi, șaluri persane, podoabe de aur și argint și măturau casele cu mături împodobite cu mahmudele. De mîncat se mîncă frumos la masă, cu tacîmuri de aur și argint, farfuriile erau de faianță italienească pentru că Italia era aproape, oglinzile erau venețiene din același motiv. De fapt, sobri și cumpătați, aromânii se lasă uneori ispitiți de lucrurile rafinate și prețioase.

Înainte de dezastru, spune Cartea Hâciu, negustorii moscopoleni dictau pașalelor din Balcani, smulgînd Porții privilegiu după privilegiu. Dar bogăția lor a fost un fel de hybris care a stîrnit mînia lui Ali. Ți-am mai spus că nu cred nici o iotă din istoria cu arderea Moscopolei. Burileanu spune că, la un moment dat, 12 primari ai Moscopolei, identific în aceștia 12 celnici care conduceau 12 mahalale, s-au omorît între ei în biserica de la Prodrom. Totul a pornit de la niște afaceri cu bani. Astfel de conflicte se pare că au existat și în alte orașe. Vremurile erau cumplite. Să lucrezi cu venețienii sub nasul turcilor nemulțumiți nu era ușor. Lumea din jur fierbea, bandele de bajbuzuci se revoltau. Izbucnește războiul ruso-turc, mișcările din Peloponez. Moscopolenii, ce făceau?

La un moment dat le-a trecut prin cap să-l trimită pe rectorul Academiei, să răspîndească între albanezii musulmanizați Noul Testament în albaneză. Misionarului nu i-a mers, era mai avantajos să fii musulman. Au mai încercat una și alta, iar la urmă și-au dat seama că pe locurile acelea își pierd timpul. În plus, comerțul cu italienii era la pămînt. Soarele afacerilor bune începe să răsără la nord. Acum o să copiez fragmentul din Cronică Prodromului, mănăstire moscopoleană – care descrie lapidar starea de fapte:

„În anul 1769, n-a dat nimeni nici un ban fiindcă, în anul acesta au venit (turcii și albanezii) și au prădat mănăstirea și orașul și multe case au ars.”

Iar documentul din Budapesta, pe care îl invocam cîteva pagini mai înainte, repetă același lucru, adică atestă năvălirile turcilor și albanezilor. Două atacuri au fost. Unul a avut în frunte, pe cine crezi? Pe Ali? Nu, pe taică-su. Celălalt atac din 1788, zice că nu a lăsat piatră peste piatră, de fapt a fost făcută praf și pulbere toată regiunea: Sipișca, Bitcuchi, Niculina, Linotope, Niceea. Zice Cartea Hâciu într-o notă:

„Pe pereții mănăstirii Sfântului Ioan Botezătorul, așezată în păduri de pin și brazi, erau scrise aceste cuvinte ce se puteau citi înainte de ultima distrugere: „O, Moscopole! Moscopole! Unde este frumusețea ta, unde este splendoarea ce o aveai înainte de 1769? – Oameni răi, tâlhari, mi-au adus distrugerea! – Dumnezeu să-ți ajute, în numele Sfântului Ioan, ca să-ți redea frumusețea ce ai avut-o înainte.””

Întrebarea pe care mi-o pun și mi-o repun este dacă distrugerea Moscopolei și, de fapt, a întregii regiuni, ar fi fost posibilă dacă ar fi existat voința de a rezista din partea celor puternici. Fac parte dintre cei care cred că puternicii și bogații erau deja plecați.

Dușan Popovici pretinde că a cunoscut o familie care păstra cu venerație un toiag, „toiagul lui Moise,” purtat în mână de conducătorul neamului cât timp au pribegit. Și mai păstrase în memorie istorii cu oale umplute cu galbeni acoperiți cu miere pe care, ori de câte ori turcul întreba, ce-i acolo, le prezentau ca hrana pentru copii. și mai păstrau amintirea hainelor căptușite cu bani și scrisori de credit, „haine groase” care aveau să le țină „cald” în orice loc ar fi ajuns.

Acum am să-ți spun eu care a fost epilogul în istoria Moscopolei, o ipoteză pentru care nu am probe, mă crezi sau nu mă crezi. Cred că Moscopole a fost arsă de turci într-un moment când nu mai conta. M-a convins Valeriu Papahagi. Cine și-ar putea închipui o acvilă care rămîne toată viața lângă cuib ca să păzească cojile oului din care a ieșit? Când au încetat să fie rentabile afacerile cu Italia, Moscopole și-a pierdut importanța. Secole de-a rîndul, aromâni au mers în urma turmelor de oi, venise momentul să urmeze turmele galbene și rotunde de galbeni care puteau fi plasați bine la Budapesta și Viena. Acolo, porțile orașelor s-au deschis, aromâni au fost bine primiți și, slăbiți de bunăstare, în numai două generații s-au asimilat complet.

Cine preferă povestea faimoasă a orașului ars de turci propune o imagine a moscopoleanului înfrînt. Nu-mi place. Eu cred că aromânul comun nu este sentimental, iar patria este pentru el o dimensiune a sufletului pe care poate s-o împătorească frumos ca pe un covor de rugăciuni și să o ducă împreună cu el unde pofteste. În Moscopole au rămas, probabil, oamenii săraci care n-aveau nimic de pierdut, cei cărora urbele occidentului nu aveau ce să le ofere. Ei nu au avut puterea să apere orașul de turci. O legendă, dar pe legendă nu te poți bizui, înregistrează un exod din Moscopole realizat în mai multe valuri. Zice așa, când vremurile s-au stricat, un celnic cunoscut pentru înțelepciunea sa a spînzurat în piața orașului trei găini tăiate. Una era jumulită cu totul, cealaltă numai pe jumătate, iar a treia avea, ici și colo, câte o pană smulsă. Ei, și de aici sursele se contrazic, unele spun că celnicul ar fi scris un bilet pe care l-a prins pe frînghia de care spînzurase găinile, altele pretind că el, personal, s-a dus acolo și, îndreptînd degetul către ele, a cuvîntat, vedeți frați aromâni, găinile acestea? Care dintre voi o să fugă repede din oraș va fi ca pasărea cea cu pene, adică păgubit puțin, de fapt, întreg. Care va trăgăna și se va mișca amînat va ajunge ca găina cea pe jumătate jumulită, adică o să aibă de pierdut mult, dar va rămîne cu ceva. Și cine o să rămînă de dragul caselor, al bisericilor, al tiparniței, al școlilor, de dragul unor lucruri pe care le-am făcut într-un timp atît de scurt va ajunge ca găina jumulită, ca vai de capul lui. Atît am avut de spus!

Așa că pentru mine Moscopole ascunde o dramă, nu o tragedie. Valeriu Papahagi a căutat adevărul nu în ziduri și legende, ci la umbra arhivelor și cred că l-a găsit.

Nevesca

Există și aici o poveste. Cică nouă frați s-au dus la Bitolia să-l însoare pe al zecelea cu o fată frumoasă și, probabil, bogată. Pe când el se afla la pețit, ceilalți au furat-o pe Nevesca și au dus-o în pădurile orașului, unde niște ciobani și niște țilhari nu i-au lăsat să se așeze. În luptă, fata a fost omorâtă și, de aceea, comuna care s-a ridicat acolo poartă numele ei.

Stratul primitiv se pare că a fost grămoștean. Vin apoi moscopolenii și nicolcenii iar, la sfârșit, fărșeroții. Totul merge bine și frumos pînă cînd Ali Pașa și ciurma îi aruncă iar pe drumuri. O coloană de aromâni ajunge prin 1760 în județul Alba avînd în frunte familia Țirlea, alții merg în Tracia, alții în Moloviște așa cum merge familia Paligora a comerciantului de șofran.

Ei, și acum să-mi spui tu cum a fost posibil să plece nevescenii în 1760 spre alte locuri cînd moscopolenii trebuie să fi venit după 1769, data primului incendiu?! De ce să fi venit moscopolenii dacă acolo era așa de rău? Pur și simplu, cred că oamenii se mișcaseră în funcție de interese pe care astăzi nu putem să le reconstituim.

Se zice că femeile măritate din Nevesca îl blestemau pe unul, Ceanana, devenit în Principate Ceanescu, pentru că el a deschis drumul spre nordul Dunării, și după el bărbații au început să plece de acasă. De pildă, Mihalache Buia, cel care în secolul trecut era proprietarul grădinii Pariziana, fusese amăgit de un chirigiu din Gopes și adus la București. Chirigiii și caravanele lor, cînd treceau prin sate, exercitau asupra celor cu dor de ducă atracția pe care o provoca în alte părți cirul.

Ohrida

Înfipt la răscrucea unor drumuri mari, drumul spre Ianina și cel al Europei spre Constantinopol, Pouqueville consideră că a fost întemeiat de Samuel, despotul Serbiei. Ohrida se află în vecinătatea locului unde aromânii l-au ucis pe David, fiul lui șișman de zic unii că Vasile al II-lea Bulgaroctonul le-ar fi acordat o bulă de aur prin care au devenit creștini aparținînd de Exarhatul Ohridei. Și, zice Hâciu, că ar fi existat în acest sens un manuscris din 1025 al unui preot aromân, manuscris păstrat la o mănăstire din Ohrida.

Și aici au venit după 1800 moscopoleni. Lume bună. Frații Iancu și Atanasie Dimonie, de pildă. Aveau o caravană de 200-300 de cai. Într-o zi, bandiți deghizați în jandarmi, cu ordine și peceți false, le-au luat caravana, iar pe Iancu Dimonie l-au ars de viu pe muntele Petrina. Iar Cova și Toli, copiii lui Atanasi, au rămas săraci, proprietarii unui han amărit pe ruta Skopje-Ohrida.

Bancheri, zidari, croitori, cizmari, argintari, pescari, agricultori, blănari, foarte buni blănari, negustori. În Ohrida aromânii veneau, veneau din toate părțile și, ca să le facă loc, alții plecau sau plecau ca să despovăreze orașul de impozite.

Se mai spune că la Ohrida aromânii aveau companii puternice de construcții cu care mergeau pe timpul verii în Serbia și România. Iarna veneau cuminți acasă. și chiar Gelagin Bei, satrapul alungat în 1832 de Reșid Pașa, i-a chemat și le-a zis, să-mi faceți un palat, așa și așa. Deci se pricepeau. În 1836 și-au zis, hai să facem și noi o biserică! Au ales hramul, Sfîntul Gheorghe și, după ce și-au pus pile ca să obțină aprobările necesare, Atanasi Dafin și încă unul au umblat trei ani cu pantahuza să strîngă banii. Dar ce se clădea ziua se surpa noaptea. S-au pus la pîndă și, ce au descoperit? Zidurile erau dărîmate de turci! A trebuit ca guvernatorul Bitoliei în persoană să se ocupe de caz și să dea paznici de noapte pînă cînd zidurile aveau să ajungă la acoperiș.

Perivoli

Unii cred că aromânii cei mai îndrăzneți din Pind au fost cărvânarii pîrvuleați. O caravană număra 150 de cai și catîri, iar cărvânarii erau spaima albanezilor. Costa Vraca avea o caravană foarte mare, iar Gogu Mușu era și mai ceva. Cap de poteră și dervengiu, devenise sfetnicul ministrului de poliție din Constantinopol și, în 1860, participă la revoluția greacă din Creta. Este decorat de trei ori și umplut de favoruri. și, uite ce spune nota numărul 7 de la pagina 92 din cartea lui Hâciu, cică Gogu Mișu, împreună cu alți cîțiva celnici au demascat o bandă de caimacani turci care, deghizați în hoți albanezi, prădau tezaurul imperial în drumul său spre Constantinopol. Caimacanii prinși și demascați au fost aruncați în Bosfor. Iar în 1877, ce i-a trecut prin cap lui Gogu Mișu? Împreună cu Patriarhia a organizat o mișcare revoluționară în Pind. Turcii s-au supărat și, de aici sînt mai multe păreri: după unii a fost surghiunit la Budrum în Asia Mică, după alții a fost surghiunit la Berat. În fine, există și varianta că englezii l-ar fi luat sub protecția lor și că i-ar fi acordat un post important în Cipru.

Perlepe

Un strat grămostean, unul moscopolean, unul crușovean și cine știe cîte alte straturi. Toate la un loc s-au numit Perlepe. Aici a trăit și a cusut abale tatăl lui Theodor Capidan. Theodor Capidan, despre care copiii ar trebui să învețe la școală.

Samarina

Ca în Metovo, găsim aici clase sociale: cogeabașii și plebeii numiți cioplac. Cele două grupuri se disprețuiau reciproc și se băteau cu orice ocazie. În secolul XVIII, de pildă, în urma unor înfruntări, o mulțime de familii au plecat. Cei bătuți s-au stabilit pe lîngă Berat.

În Samarina, între Sfîntul Gheorghe și Sfîntul Dumitru, lucrau zi și noapte o mie de războaie de țesut. Aveau șazeci de pive și optzeci de dîrste. Se mai făceau samare, chingi, opinci, arme, icoane, clopote, haine și o mie de alte lucruri, pînă și cuțite Solingen. Ca să le vîndă, mergeau la tîrgurile de la Bitolia și Conița. Cînd se duceau la tîrg la Conița, purtînd de căpăstru animale deșălate de povară, erau întîmpinați de copiii din oraș cu icoane în mîna, iar negustorii îi sărutau și le dădeau bani.

Săracu

Și orașul Săracu a fost un oraș important, de talia unora ca Seatiștea, Călaru. Rețin că a fost capitala unei confederații alcătuite încă din secolul XVII, din 42 de comuni. Epilogul, mereu același! A venit Ali, satrapul, nebunul, turbatul și a pus pe drumuri 750 de familii, ceea ce înseamnă aproape 7 000 de oameni. Rămîn la părerea mea, dacă nu exista Ali, găseau ei alt prilej să plece.

La Săracu s-a născut poetul Zalacosta, despre care grecii spun că ar fi fost grec. Tot aici s-a născut și doctorul și consilierul lui Ali Pașa, Ion Coletti. Pe Coletti îl întîlnește Ion Ghica la

Paris în salonul doamnei Champy. Un român și ambasadorul regelui Othon, și ambasadorul zice: „și eu sboresc arămănește, dar sînt grecos.” Ai fi zis: un mocan din Brașov, comentează Ghica. Și pînă la urmă mocanul explică: „Părinții a mei sboresc mași arămănește și mi pare ghine că tîni la meletea noastră; him simpatrioși.” Sintem prin 1835-1836 și doi intelectuali români aflați într-un salon parizian, ce să facă, discută despre cărți. Coletti întrebă dacă în Principate există scriitori și își exprimă dorința să citească o carte de poezie. Ghica îi trimite pe Iancu Văcărescu și pe Dionisie Fotino. De la Coletti a aflat Ghica de alți aromâni, cei din neamul lui Filiti și Cantili. Coletti al nostru crescuse la curtea lui Ali Pașa în compania unor copii creștini. Cu unul dintre ei, aromân din Tricala, împărțea aceeași cameră. Într-o zi, Ali era supărat borș pentru că îi fugise un prizonier important, Marco Boțari Suliutul. Bănuind că evadarea nu era necunoscută tricaliotului, cînd i-a adus cafeaua de dimineață, a început să urle la el. Să fi urlat prea tare, să fi fost vinovat băiatul, cum necum, i-a tremurat mîna și a vărsat cafeaua pe șalvarii pașelei. În cîteva minute a fost decapitat. Speriat, Coletti s-a hotărît să fugă dar nu a avut noroc și a fost prins. Între timp lui Ali îi trecuse supărarea. Se căia și zicea, păcat de voinic – *crima to palicari* – dar mai bine că l-a luat Dumnezeu, căci cine știe ce rele ar fi făcut dacă trăia. și ca să vezi cum era Ali, cînd Coletti s-a îmbolnăvit de tifos, s-a dus în odaia lui unde boala și, văzîndu-l cît era de amărît, l-a încurajat și i-a spus, fă-te tu bine, băiete, numai fă-te tu bine și te trimite pașa la Pisa să te facă doctor. Ceea ce a și făcut. Tiran, tiran, dar cînd te așteptai mai puțin se ținea de vorbă.

Sarajevo

La Sarajevo a trăit unul, Petre T. Petrovici (Petraki P.), care a ocupat funcția de președinte al comunității bisericești și școlare timp de 20 de ani și a fost pe urmă vice-primar și alți 20 de ani șef al municipiului. La începutul secolului XX avea o avere de 4 000 000 de coroane. Pentru cumpătarea și stăpînirea de sine de care dăduse dovadă în momente grele, autoritățile îl delegau să aplaneze diferite mișcări populare. Așa de pildă, în 1878, cînd au intrat armatele austro-ungare, a făcut ce a făcut și l-a liniștit pe Hagi Loji, dăruindu-i o haină scumpă cusută cu fir de aur și o pereche de pistoale de argint; așa, că a ajuns să fie Comandor al Ordinului Franz Iosif cu stea, a primit Coroana de Fier clasa a III-a și Crucea de Aur. Leafa lui de primar o împărțea la săraci. El și nevasta lui, născută Economu, veneau din Moscopole. Un urmaș al acestei familii a devenit consul austriac la Andrianopol, altul la New York și au mai ținut două consulate mai mici nu mai contează unde.

Skopje

Alt transplant crușovean. Notă din Cartea Hâciu, pagina 214:

„Cînd Constantin Casapana sau Toma Dicea treceau călări prin oraș, nu exista un singur turc care să nu se ridice în picioare și să li se închine cu temele.”

Și tot despre Skopje, spune Hâciu: postăvăria era așa, croitoria se făcea așa și, în treacăt, zice că prin 1900 era pe acolo croitor și Cușu Hâciu. Atît despre tatăl său care făcuse în tinerețe negustorie cu linguri de lemn în Egipt.

Veles

Dintre familiile moscopolene eșuate în Veles este și familia Saru. Lt. Boga povestește lui Hâciu că în familia lui s-au găsit cărți și gramatici italienești și manuscrise grecești vechi din secolul XIV. Profesorul Sava Saru i-a arătat lui Hâciu o scrisoare datată cu 9.2.1851, din care rezultă limpede care fuseseră intențiile lui Panait Saru atunci când l-a trimis la învățătură pe fiul său, Teodor, de 11 ani. Domnul Lica, adică prietenul la care urma să „învețe” mulțumește lui Saru pentru încredere și cu privire la copil zice, citez: *„...să fie sănătos, cinstit, credincios, să nu mintă, fiindcă acela care minte înclină și la furt; să dea ascultare sfaturilor tatălui și stăpînului, să nu fie lenes, să nu hoinărească, în dreapta și în stînga fără voia mea, să facă tot ce îi voi porunci, iar eu îl voi ajuta să progreseze, ceea ce îi spre marea bucurie a mea. Prin urmare, dacă posedă aceste însușiri, și dacă este și cu voia mamei lui, iar el are dragoste și tragere de inimă, puteți să-l trimiteți imediat după Paști și să ne dea Dumnezeu să ne fie de bun augur și cu noroc. Să-l sfătuiți ca tot ce va vede și va auzi să-mi spună mie, ca fiind credinciosul meu și să fie iubitor față de fiul meu.”* Saru și Lica trebuiau deci să facă o familie, iar dacă Saru se purta așa cum se cerea și dacă Lica avea o fată bună de măritat, la vârsta potrivită, era obișnuit ca să i-o dea soție și să devină neamuri cu adevărat.

Veneția

Valeriu Papahagi notează, și nu mă mir, că la Veneția, aromânii ajungeau să atingă poziții înalte. Erau, de pildă, consuli și dragomani. El îl citează pe Pietro Rose care spunea despre aromâni că sînt *„nomini tutti de negocio e contegio capacissimi.”* În 1719, G. Vretto este recomandat ambasadorului venețian la Constantinopol ca dragoman al consulatului. El și cu Ioan Neranzi din Seaciștea fuseseră agenți consulari la Durazzo și Genova pentru Anglia și respectiv Olanda.

Oricît i-ar fi prețuit pe ai noștri, nu pot să trec cu vederea politica de curvă a Veneției, care s-a folosit de aromâni ca să lupte cu turcii, pe urmă de turci și uscoci ca să-i distrugă pe armatolii aromâni care încurajau comerțul Franței în Balcani. Așa au adus într-un hal fără de hal portul din Durazzo.

Dar, mîncînd capul altora, Veneția își mîncea de fapt propriul cap, căci din 1700 afacerile încep să-i meargă prost și cu toate că cifra de afaceri scade, ea nu reduce cu nimic taxa de *2% ad valorem* pentru mărfuri. Nu am să pretind că Veneția a fost un oraș aromânesc, vreau să spun numai că am bîntuit mult și pe acolo. În aceste circumstanțe, Pietro Rose, consulul Republicii Venețiene, pe care l-am pomenit, înțelegînd importanța aromânilor în afacerile cetății, vorbește despre ei așa cum am arătat și face tot ce poate să-i determine să renunțe la transportul pe mare realizat cu vasele dulcighiote, Dulcigho fiind pentru cetatea lagunelor un adversar împutit. Dar ce motiv aveau aromânii să rămînă de partea unui înfrînt?

Veria

Acum să fii atent, vine iar vorba despre Barda. La începutul secolului XIX a adus din Avdela un grup de aromâni pe care i-a așezat, undeva, lîngă Veria, nu departe de piatra unde a predicat apostolul Pavel, încît de jur-împrejur o mulțime de băieți se numeau Pavel.

Pe vecinii noștri din Doliani îi chema, Caranica, Badralexi, Caprini, Tanașoca, Tosca, Dauti, Stamboli, Bușulenga, Bucovală, Sămără, Vrană, Pitulia... Săraca bunica mea se consola că, deși văduvă și săracă, se trăgea din neamul bun al lui Tosca și se încuscrise cu un Sămără. Nu departe de noi era Gramaticova, unde au ajuns descendenții lui Țal Celea. Gușu Celea, unul dintre ei, împreună cu Tea Cușa, s-au făcut luntre și punte ca să ridice o Gramaticova nouă și frumoasă, de unde oamenii au început să plece după douăzeci de ani.

Zagore

O mână de sate și târgușoare, vreo patruzeci, risipite în depresiunea Zagor. Prin 1930 numai vreo treisprezece scăpaseră de grecizare. Cîndva fuseseră moșia lui Salik bei, al treilea fiu al lui Ali. Aromânii din Zagor făceau afaceri mari cu Egiptul, Asia Mică și Principatele Române, unde se ocupă de agricultură, n-ai să crezi!? Așa cum la Constantinople, cînd se năștea un băiat într-o familie fanariotă i se făcea urarea: *să crească mare și să ajungă domn în Moldova sau Țara Românească*, în Zagore, cu același prilej, se spunea: *să crești, să te pricopsești și să ajungi plăcintar în România*.

În multe din casele lor găseai pe perete portretul lui Mihai Viteazul. Cîntecul lui Mihai bei, pe care îl cîntau aromânii în grecește și pe care l-a publicat T. Burada în Convorbiri literare, l-am înregistrat în 1984 de la lala Chichi și Halciu al Mani și îl ascult din cînd în cînd.

Ciudată „specializare” aveau aceste 40 de sate, dau cîteva exemple: Leasnița dădea preoți și dascăli, Cerneș pictori de biserică, Gubenite negustori, Floru fotografi și cofetari, Leascova medici caloiatri. Turcii cartografiau în secolul XVI zona Zagore cu numele Olah Kioi. Călugărul Cosma a intrat în Olah Kioi ca-n brînză!

Epilog

Aproape de noi, aici, în Peninsula Balcanică, s-a pierdut un mileniu de cultură! De această irosire s-a făcut vinovat păgubașul însuși cînd a neglijat să acorde actului mărturisitor locul cuvenit în spectrul manifestărilor lui. Cine omite să vorbească despre sine rămîne în istorie prin ceea ce găsesc alții de cuvîință să consemneze.

Cînd psihanaliza va demonstra că și culturile, nu numai oamenii, sînt marcate de complexe, diagnosticul pe care îl propun acum va ieși din registrul simplei metafore. Așadar, cultura aromână suferă de complexul Atlantida! Acest complex este tipic pentru culturile care, răspunzînd unor pulsații necunoscute nouă, sînt prezente în istoria scrisă prin absență.

Din fereastra prin care o privesc, românitătea îmi apare ca un ou cu două gălbenușuri între care curge Dunărea. Iar aromânii mi se înfățișează ca o etnie paradoxală, care a strălucit intens în noaptea Evului Mediu și care de două secole se stinge lent, pe măsură ce intră în conul de lumină al Presentului.

La fel ca o pasăre, fiecare etnie pe limba ei piere. În urma ei rămîn obiecte, cîntece, dansuri, credințe, povești care devin inutile, uneori ridicole. Moartea unei etnii survine atunci cînd oamenii își aleg o altă cultură. Dacă aromânii și-ar fi părăsit cultura, ar fi procedat ca Odiseul lui Ungaretti, care nu s-a mai întors în Itaca. Călători și pribegi, ei au fost în situația de a

reveni și a nu mai găsi Itaca, altfel spus, lumea lor s-a stins mai înainte ca ei s-o fi părăsit. Și atunci au pus la un loc ce avea fiecare asupra-i. Nicăieri nu scrie că pasărea Phoenix are aceeași înfățișare după ce se reintrupează din propria-i cenușă.

...cu gând să scriu despre aromâni am visat stăruitor la o carte consubstanțială cu lumea lor. Am alcătuit-o bucată cu bucată, împungînd-o cu pîntenii, pascîndînd-o, dărăcînd-o și cizelînd-o. Gîndită după chipul și asemănarea lor, pînă la briu era lînă și sare și de la briu în jos cărări de munte. Claie peste grămadă, tarabă de bazar, paginile își disputau supremația invocînd cuvinte cu sensuri arhetipale: drum, oaie, aur, libertate, caș, praf de pușcă...

Pun punct, atît m-am priceput să spun. Și mult, și puțin, depinde cum citești și la ce te aștepți. Am exagerat, am simplificat, am fost pătimașă dar nu m-am ascuns, din fiecare rînd se poate vedea cum sînt. Cui nu i-a plăcut povestea mea îi cer iertare, iar cei care s-au bucurat de ea să-mi băneze!

COLOFON

Autorul lucrării	IRINA NICOLAU
Titlul lucrării	HAIDE, BRE! INCURSIUNE SUBIECTIVĂ ÎN LUMEA AROMÂNILOR
Editura la care a apărut	Editura ARS DOCENDI, BUCUREȘTI, 2001
VARIANTĂ DIGITALIZATĂ DE	Editura Predania/ CP 67, OP 13, București www.predania.ro tehnoredactor/ Remus Brihac concept grafic/ Atelieruldegrafica.ro

PRESDIA